University of Sistan and Baluchestan

Journal of Historical Researches of Iran and Islam

Print ISSN: 2345 - 2099
Online ISSN: 2717 - 2953

Analysis of the causes and contexts of livelihood problems of the people of Azerbaijan According to the documents of the Inspection Board (1309– 1312 A.H.)

Parvin Kargar [1] ✉ **Ali Rasouli** [2] **Hamid Asadpour** [3] **Mohammad Mansouri Moghaddam** [4]

1. Ph.D. student of history, Gulf of Fars University, Bushehr, Iran. Email: *p.kargar@yahoo.com*
2. (Corresponding Author). Assistant Professor, Department of History, Persian Gulf University, Bushehr, Iran .Email:*rasooli@pgu.ac.ir*.
3. Assistant Professor, Department of History, Persian Gulf University, Bushehr, Iran Email:*asadpour@pgu.ac.ir*.
4. Assistant Professor, Department of History, Persian Gulf University, Bushehr, Iran Email:*mansorimoghadam@pgu.ac.ir.*

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 8Nove2023
Received in revised form:14Febr2024
Accepted: 9Mar2024
Publishedonline:8April2024

Key word:

Iran,
Reza Shah period,
Economic Situation,
Living conditions,
Inspection board documents,
Azarbaijan.

ABSTRACT

The documents of the inspection board (years 1309 to 1312 A.H.) are one of the most important and valuable collections that can be used to analyze the livelihood problems of the people of Azerbaijan during the first Pahlavi period. Although it is believed that the Iranian society witnessed the growth of administrative organizations, educational and health infrastructures and internal security during the first Pahlavi period, however, the available evidence indicates the continuation of various livelihood problems. The purpose of the current research is to investigate the causes and contexts of livelihood problems in Azerbaijan during the years 1309 to 1312 based on the unpublished reports of the school principals and heads of education of Azerbaijan addressed to the state inspection board in the above period. The question is, despite the reforms aimed at modernization in the economic field, what was the reason for the continuation of people's livelihood problems during this period? Due to the geographical extent that makes it impossible to study the whole country within the framework of one article, this review is focused on Azerbaijan. The method of descriptive-analytical study and data collection is based on the documents of the State Inspection Board. The results of this survey indicate the negative effects of factors such as the high cost of public necessities, brokering, the pressure of taxes and duties, smuggling, and the decline of local industries on people's livelihood in this period.

Cite this article: **Kargar, Parvin & Asadpour, Hamid & Mohammad Mansouri Moghadam** (2024). **Analyzing the causes and contexts of livelihood problems of the people of Azerbaijan According to the documents of the Inspection Board.** Journal of Historical Researches of Iran and Islam, vol 18, No.34 Pages: 228-258.

DOI. 10.22111/JHR.2024.46810.3622

© The Author **Parvin Kargar &Ali Rasouli& Hamid Asadpour& Mohammad Mansouri Moghadam,**

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام
شاپا چاپی: ۲۳۴۵-۲۰۹۹
شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۲۹۵۳

واکاوی علل و زمینه‌های مشکلات معیشتی مردم آذربایجان بر اساس اسناد هیئت تفتیشیه (سال‌های ۱۳۰۹ تا ۱۳۱۲ ش)

پروین کارگر و علی رسولی و حمید اسدپور و محمد منصوری مقدم

پروین کارگر[۱] علی رسولی [۲] حمید اسدپور [۳] محمد منصوری مقدم[٤]

۱.پروین کارگر؛ دانشجوی دکتری تاریخ، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج‌فارس، بوشهر، ایران p.kargar@yahoo.com

۲.(نویسنده مسئول) استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج‌فارس، بوشهر، ایران rasooli@pgu.ac.ir

۳.استادیار گروه تاریخ ،دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج‌فارس، بوشهر، ایران asadpour@pgu.ac.ir

۴.استادیار گروه تاریخ ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج‌فارس، بوشهر، ایران mansorimoghadam@pgu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:۱۴۰۲/۰۸/۱۷
تاریخ بازنگری:۱۴۰۲/۱۱/۲۵
تاریخ پذیرش:۱۴۰۲/۱۲/۱۹
تاریخ انتشار:۱۴۰۳/۰۱/۲۰

واژه‌های کلیدی:
ایران،
دوره رضاشاه،
اوضاع اقتصادی،
وضع معیشتی،
اسناد هیئت تفتیشیه،
آذربایجان.

چکیده

اسناد هیئت تفتیشیه (سال‌های ۱۳۰۹ تا ۱۳۱۲ ش) یکی از مهمترین مجموعه‌های ارزشمندی است که می توان بر اساس آن مشکلات معیشتی مردم آذربایجان در دوره پهلوی اول را بررسی نمود. اگر چه تصور بر این است که جامعه ایران در دوره پهلوی اول شاهد رشد تشکیلات اداری، زیرساخت‌های آموزشی و بهداشتی و امنیت داخلی بود، بااین‌حال شواهد موجود حاکی از تداوم مشکلات معیشتی گوناگون است. هدف پژوهش حاضر بررسی علل و زمینه‌های مشکلات معیشتی در آذربایجان طی سال‌های ۱۳۰۹ تا ۱۳۱۲ ش بر اساس گزارش‌های منتشرنشده مدیران مدارس و رؤسای معارف آذربایجان خطاب به هیئت تفتیشیه مملکتی در بازه زمانی فوق است. پرسش این است که به‌رغم اصلاحات معطوف به نوسازی در زمینه اقتصادی، علّت تداوم مشکلات معیشتی مردم در این دوره چه بود؟ به علّت گستردگی جغرافیایی که مطالعه در مورد کل کشور را در چارچوب یک مقاله ناممکن می‌سازد این بررسی بر آذربایجان متمرکز است. روش مطالعه توصیفی تحلیلی و گردآوری داده‌ها با تکیه‌بر اسناد هیئت تفتیشیه مملکتی است. نتایج این بررسی حاکی از تأثیرات منفی عواملی همچون گرانی مایحتاج عمومی، دلالی، فشار مالیات و عوارض، قاچاق، و افول صنایع بومی بر معیشت مردم در این دوره است.

استناد: کارگر، پروین و رسولی ،علی و اسدپور،حمید و منصوری مقدم، محمد (۱۴۰۳) **واکاوی علل و زمینه‌های مشکلات معیشتی مردم آذربایجان بر اساس اسناد هیئت تفتیشیه (سال‌های ۱۳۰۹ تا ۱۳۱۲ ش)** ،پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، بهار و تابستان ۱۴۰۳، دوره ۱۸، شماره پیاپی۳۴، ص۲۲۸-۲۵۸.

DOI. 10.22111/JHR.2024.46810.3622

© نویسندگان . **پروین کارگر و علی رسولی و حمید اسدپور و محمد منصوری مقدم**

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام
شاپا چاپی: ۲۳۴۵-۲۰۹۹
شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۲۹۵۳
پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، دوره ۱۸، شماره ۳۴ بهار تابستان ۱۴۰۳

مقدمه

ایران در دو دهه نخست سده چهاردهم هجری شمسی از یک‌سو شاهد انتقال قدرت از دودمان قاجار به دودمان پهلوی بود و از سوی دیگر با مشکلات بازمانده از دوره قبل دست‌وپنجه نرم می‌کرد. برآمدن حکومت پهلوی و سیاست‌ها و اقدامات آن‌که عمدتاً معطوف به تقویت دولت در زمینه قدرت سیاسی و اقتصادی در کنار گسترش تأسیسات و زیرساخت‌های آموزشی و بهداشتی بود تا حد زیادی واکنش و راه‌حلی برای مشکلات مزبور بود. امّا به‌رغم تغییرات نسبتاً پرشتاب در حوزه‌های اداری، نظامی، اقتصادی، فرهنگی و آموزشی و به تعبیری نوسازی سریعی که دست‌کم در سطح دولت و عمدتاً در شهرها رخ داد، شواهد موجود بیانگر تداوم مشکلات معیشتی در این دوره است. شناخت مشکلات معیشتی و عوامل آن موضوع پژوهش حاضر است. امّا به علّت مشکل گستردگی مکانی و زمانی موضوع که خارج از ظرفیت یک مقاله است، تنها بر یک منطقه و در یک محدوده زمانی کوتاه یعنی آذربایجان طی سال‌های ۱۳۰۹ تا ۱۳۱۲ هـ‌ش تمرکز شده است. انتخاب آذربایجان به‌عنوان موردمطالعه ازیک‌طرف به خاطر اهمیت آن به‌عنوان یک ایالت پرجمعیت مرزی و یک مرکز عمده کشاورزی و تجارت و از سوی دیگر به خاطر وجود حجم قابل‌توجه اسنادی است که از وضع این منطقه در محدوده زمانی مزبور گزارش می‌دهند. منبع اصلی پژوهش مجموعه‌ای از اسناد منتشرنشده شامل گزارش‌های دوره‌ای مدیران مدارس و روسای ادارات معارف شهرهای مختلف آذربایجان است که طی سال‌های ۱۳۰۹_ ۱۳۱۲ هـ‌ش به هیئت تفتیشیه مملکتی ارسال‌شده است. با توجه به زمینه تاریخی ذکرشده پژوهش حاضر بر آن است تا با تکیه‌بر گزارش‌های مزبور، مشکلات معیشتی مردم را در این مقطع بررسی کند. پرداختن به این موضوع بیشتر به این دلیل است که در اسناد مزبور، مسائل اقتصادی در صدر گزارش‌ها قرار دارند.

مسأله این پژوهش از پیشینه کمی برخوردار است. مقاله‌ای از سمانه بایرامی (۱۳۹۹) تحت عنوان «بررسی اوضاع نابسامان اقتصادی و اجتماعی آذربایجان در دوران رضاشاه (۱۳۲۰ – ۱۳۰۰ هـ‌ش)» چنانکه از عنوان آن پیداست کل دوره شانزده‌ساله پادشاهی پهلوی اوّل را بررسی کرده و علاوه بر اوضاع اقتصادی به وضع مدارس، اوضاع مذهبی، عدلیه و اوضاع بهداشتی نیز پرداخته است. شادروان فریدون الهیاری و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله «بررسی مواضع بازاریان تبریز در قبال سیاست‌های اقتصادی حکومت پهلوی اوّل» بیشتر به سیاست‌های کلان دولت و مصوبات مجلس پرداخته و واکنش بازاریان تبریز را نسبت به آن بررسی کرده است. اثر عمومی‌تر کتاب «آذربایجان از سلطنت رضاشاه تا دولت پیشه‌وری» تألیف رضا محمّدی (۱۳۹۲) است که به شرح وقایع آذربایجان از آغاز روی کار آمدن رضاشاه تا تشکیل «فرقه دموکرات» پرداخته است. وی در فصل دوّم و سوّم بخش اوّل کتاب خود به‌صورت کلی وضعیت اقتصادی و اجتماعی این منطقه را نیز تشریح کرده است. پژوهش حاضر تلاش دارد با تمرکز بر محدوده زمانی سه‌ساله و اسناد هیئت تفتیشیه به بررسی دقیق‌تر موضوع مشکلات معیشتی مردم آذربایجان در بازه زمانی ۱۳۰۹ تا ۱۳۱۲ هـ‌ش بپردازد.

زمینه تاریخی: اهمیت مقطع زمانی اسناد هیئت تفتیشیه

مقطع زمانی اسنادی که در این پژوهش مورداستفاده قرار می‌گیرد ازاین‌جهت مهم است که با دو تحوّل اقتصادی مرتبط به هم یکی در سطح بین‌المللی و دیگری در سطح ملّی هم‌زمان است. در ضمن جنگ جهانی اوّل جامعه اروپایی از سرمایه‌داری مبتنی بر لیبرالیسم اقتصادی یا بنگاه‌های خصوصی آزاد به سمت افزایش دخالت دولت در عرصه اقتصادی روی آورد که از مصادیق آن وضع تعرفه‌های گمرکی و حمایت از صنایع ملّی بود. (پالمر، ۱۳۴۰: ۲/ ۳۶۴) درنتیجه ایده خودکفایی در نیازهای ضروری و تضمین امنیت غذایی از طریق تولید محصولات کشاورزی در داخل رواج یافت. از سوی دیگر ضعف مالی ناشی از جنگ به کاهش شدید تقاضای کشورهای صنعتی برای مصرف مواد خام منجر شد و درآمد کشورهای پیرامونی یا

جهان سوم ازجمله ایران که وابسته به صدور مواد خام بود، به‌شدت پایین آمد. کاهش درآمد در کنار شیوع ایده خودکفایی، کشورهای پیرامونی را نیز به صنعتی شدن ترغیب کرد. به‌عنوان‌مثال در ایران ایجاد کارخانه‌های قند، نساجی و دخانیات و تقویت آن‌ها از طریق ممانعت از واردات این محصولات به سیاست اصلی اقتصادی دولت تبدیل شد. از اهداف این سیاست که از آن با عنوان «صنعتی شدن جایگزین واردات» یاد می‌شود، کاهش خروج ارز و کاهش وابستگی به خارج، مخصوصاً به شوروی به‌عنوان صادرکننده اصلی قند و منسوجات بود. (غلامی، ۱۳۹۳: ۸۵-۱۰۴)

این تحوّل به معنای حرکت از کشاورزی تجاری به کشاورزی صنعتی بود که تغییری بی‌سابقه در اقتصاد کشاورزی ایران محسوب می‌شود. درنتیجه برنامه کشاورزی دولت بر توسعه کمّی و کیفی مواد اولیه کشاورزی صنعتی یعنی پنبه، چغندرقند، چای و توتون و تنباکو متمرکز شد و سطح زیر کشت چنین محصولاتی طی دهه ۱۳۱۰ هـ‌ش به‌طور چشمگیری افزایش یافت. سیاست «صنعتی شدن جایگزین واردات» طی سال‌های ۱۳۰۹ تا ۱۳۱۶ هـ‌ش به‌طورجدی پیگیری شد امّا از این سال در پی مناسبات نزدیک با آلمان و نیاز شدید آن کشور به مواد خام، دوباره صدور مواد خام ایران در اولویت قرار گرفت و سیاست صنعتی سازی کشاورزی تضعیف شد. (دیوکلایی، ۱۳۹۴: ۱۱۵-۱۴۰) سیاست صنعتی شدن جایگزین واردات را نمی‌توان به معنای بهبود وضع کشاورزان تلقی کرد. به نظر می‌رسد تمرکز این برنامه بر محصولات استراتژیکی مانند قند و منسوجات با هدف رفع مشکل دولت در تأمین ارز بود و نه با هدف بهبود وضع کشاورزان و روستاییان. صعوبت و سختی زندگی روستاییان، مناسبات ارباب‌ورعیتی و شیوه تقسیم محصول به سبک گذشته استمرار یافت و با افزایش املاک خصوصی و مخصوصاً رشد بزرگ مالکی همراه شد. (کدی، ۱۳۶۹: ۱۶۱) انحصارهای دولتی بر تجارت نیز در جهت گرایش فوق‌الذکر صورت گرفت. تحوّلات ناشی از جنگ بین‌المللی اوّل، اثرات بحران اقتصادی ۱۹۳۰ م و نیز سلطه بازرگانی شوروی بر اقتصاد کشاورزی ایران، در تدوین و تصویب قانون انحصار تجارت خارجی ایران نقش بسزایی داشت. به باور برخی قانون انحصار نه حاصل

برنامه‌ریزی اقتصادی درازمدت بلکه همانند دیگر کشورهای تولیدکننده مواد خام کشاورزی، نتیجه شرایط سیاسی و اقتصادی آن زمان یعنی بحران ۱۹۳۰م و شرایط حاکم بر اقتصاد سیاسی کشورهای جهان و نیازهای داخلی بود و همراه با آزمون‌وخطا صورت گرفت. این قانون وسیله‌ای برای مقابله با سلطه اقتصادی شوروی بر بازرگانی خارجی ایران بود که درنتیجه آن دولت می‌توانست از یک‌سو از صنایع داخلی حمایت کند و از سوی دیگر بازارهای تازه و گوناگونی برای محصولات کشاورزی پیدا کند. این قانون باعث بهبود صادرات، تنظیم درآمدهای دولت، تسریع در صنعتی سازی جایگزین واردات، جایگزینی شرکت‌های بازرگانی و سهامی به ضرر بازرگانی سنّتی و تغییراتی در الگوی کشت و صادرات محصولات کشاورزی شد. (رحمانیان و دیگران، ۱۳۹۰: ۲۵–۵۵) اسناد موردبررسی در این پژوهش سه سال نخست برنامه صنعتی کردن کشاورزی و تصویب قوانین انحصار را در برمی‌گیرد. با بررسی این اسناد می‌توان آگاهی بیشتری درباره وضع معیشتی مردم در این مقطع زمانی به دست آورد.

گزارش‌های هیئت تفتیشیه؛ گستره جغرافیایی و محتوا

اسناد مورداستفاده در این پژوهش بخشی از اسناد هیئت تفتیشیه مملکتی (معادل سازمان بازرسی کل امروزی) مربوط به ناحیه شمال غرب کشور در سال‌های ۱۳۰۹ تا ۱۳۱۲ هـ‌ش است. تا پیش از سال ۱۳۰۸ هـ‌ش ادارات دولتی برای بازرسی امور داخلی خود اعم از مالی و پرسنلی، واحدی به نام اداره یا شعبه تفتیش داشتند. با افزایش تعداد و دامنه فعالیت ادارات و لزوم نظارت و بازرسی عملکرد آن‌ها و کارکنانشان، دایره تفتیش دیگر کافی به نظر نمی‌رسید؛ بنابراین هیئت‌وزیران در آذرماه ۱۳۰۸ هـ‌ش نظامنامه «هیئت تفتیشیه مملکتی» را تدوین، تصویب و ابلاغ کرد. بر اساس ماده ششم این نظامنامه کلیه روسای ادارات و روسای مدارس دولتی موظف شدند هر پانزده روز یک‌بار، گزارش جامع اوضاع حوزه مأموریت خود در مورد چگونگی رفتار مأموران دولتی با مردم، رفتار و روحیه مردم همچنین حوادث مهم را برای مافوق خود ارسال نمایند؛ این گزارش‌ها با طی سلسله‌مراتب اداری به دست وزیر مربوطه و درنهایت

به هیئت تفتیشیه مملکتی می‌رسید که خود زیر نظر دربار فعالیت می‌کرد. (ساکما: ۷۲۲۶–۲۹۷؛ ۲۵۰۴–۲۹۱) اگرچه این گزارش‌ها با هدف نظارت بر دستگاه‌های دولتی و کارکنان آن‌ها تهیّه می‌شد امّا حاوی نکاتی از زندگی روزمره مردم نیز بود. یکی از مهم‌ترین منابع تهیه گزارش‌های ارسال‌شده به هیئت تفتیشیه، مدیران مدارس هستند. افزایش چشمگیر تعداد مدارس دولتی و پراکندگی جغرافیایی آن‌ها علاوه بر کارکرد آموزشی امکان آگاهی بیشتر دولت نسبت به وضع مردم در مناطق مختلف کشور را فراهم می‌ساخت. مدیران مدارس که ارتباط و تماس نزدیک با اقشار مختلف جامعه داشتند، ذیل دستورالعمل هیئت تفتیشیه مملکتی گزارش‌هایی دست اوّل از اوضاع معیشتی ارائه می‌دادند.

از زمان تشکیل هیئت تفتیشیه مملکتی در سال ۱۳۰۸ تا ۱۳۱۳ هـ‌ش گزارش‌ها هر پانزده روز یک‌بار ارسال می‌شد امّا بعدازاین تاریخ فاصله گزارش‌ها دوماهه شد. در سال ۱۳۱۵ هـ‌ش تفتیش کل مملکتی که تا این تاریخ زیر نظر دربار بود، بر اساس اصلاح قسمتی از قانون اصول تشکیلات عدلیه، به «بازرسی کل کشور» تغییر نام داد و تحت ریاست وزیر دادگستری قرار گرفت. (ساکما: ۸۹۶–۳۳۰؛ ۱۰۳۶۸–۲۴۰؛ ۱۸۷۹۲–۲۳۰) گزارش‌های ارسال‌شده پس‌ازاین تغییر به‌صورت پراکنده و معمولاً توسط ادارات معارف تهیه و ارسال‌شده است. بر اساس این گزارش‌ها، مأموران هیئت تفتیشیه مملکتی به شهرها و قصبات سرکشی کرده و از طرز کار ادارات و مأموران دولتی بازرسی به عمل می‌آورند. این هیئت توجّه زیادی به امور مدارس و توسعه معارف داشت و در همه بازرسی‌ها، مأموران علاوه بر سرکشی به مدارس، با محصّلان، معلّمان و سایر کارکنان آموزشی دیدار می‌کردند. در این بازرسی‌ها به نواقص ادارات، کارشکنی‌های مأموران، شکایات و عرایض اهالی رسیدگی می‌شد و چنانچه لازم بود، تغییراتی در امور اداری و عزل و نصب‌هایی در مناصب دولتی داده می‌شد. برخی از این عزل و نصب‌ها با توجّه به گزارش‌های مدیران مدارس صورت می‌گرفت. به‌عنوان نمونه در آبان ماه ۱۳۰۹ هـ‌ش به دنبال ارسال گزارش‌هایی مبنی بر اعتیاد و بی‌کفایتی دو تن از مقامات محلی و

بازرسی‌های متعاقب آن، سلطان داودخان فرمانده نظامی قراجه‌داغ برکنار و بیوک‌خان مالک رئیس نظام‌وظیفه به‌جای وی منصوب شد. همچنین رئیس دفتر احصائیه از کار معلق شده و معاون وی عهده‌دار امور این دفتر گردید. (ساکما: ۳۷۱۴۱-۲۹۷، برگ ۸۱) به ادعای برخی گزارش‌ها، این بازرسی‌ها موجبات رضایت و امیدواری اهالی را فراهم می‌کرد؛ «جریاناتی که در اثر تفتیشیّات بی‌غرضانه هیئت معظم تفتیشیه اخیراً به‌عمل‌آمده، امیدبخش توده ملّت و موجب بشاشیت و گشاده‌رویی جماعت واقع گردیده» است. (ساکما: ۳۷۱۴۱-۲۹۷، برگ ۸۴) گزارش‌های مورداستفاده در این مطالعه ازنظر پراکندگی تقریباً تمام شهرستان‌های آذربایجان (جدول۱) را در برمی‌گیرند امّا تعداد گزارش‌های مربوط به بخش‌های غربی بیشتر از بخش‌های شرقی است.

جدول ۱. فهرست و تعداد گزارش‌های مدیران مدارس به هیئت تفتیشیه (منبع: نگارنده بر اساس اسناد هیئت تفتیشیه)

مدرسه	تعداد	مدرسه	تعداد	مدرسه	تعداد
هفده دی ارومیه		دولتی باسمنج	۳	دولتی کلیبر	۴
سپهر ملک‌کندی (ملکان)	۲	دولتی بناب	۷	دولتی گاوگان	۶
پهلوی ارومیه	۶	دولتی بوکان	۱	دولتی ماکو	۴
پهلوی اشنویه	۱	دولتی بیله‌سوار	۴	دولتی ممقان	۱
پهلوی خوی	۱	دولتی خامنه (شبستر)	۳	دولتی میاندوآب	۲
تدیّن مراغه	۴	دولتی خلخال	۳	دولتی میلان	۲
حافظ تبریز	۵	دولتی خوی	۱	دولتی نمین	۳
حکم‌آباد تبریز	۱	دولتی خیاو	۵	دیانت مراغه	۴
خیّام تبریز	۲	دولتی دهخوارقان	۳	رضوان خوی	۱
دارالمعلّمین تبریز	۲	دولتی رضوان تبریز	۲	سراسکان هشترود	۱
دانش تبریز	۴	دولتی سراب	۳	سعادت میاندوآب	۴
دبستان بسطام (مهاباد)	۱	دولتی سلدوز (نقده)	۵	سعدی زنوز	۲
دبستان پلدشت	۱	دولتی شبستر	۳	شاپور اسکو	۴
دبیرستان شاهدخت ارومیه	۱	دولتی شرفخانه	۷	شاپور بوکان	۶
دولتی ارومیه	۵	دولتی طسوج	۴	شاپور خوی	۶
دولتی اشنویه	۵	دولتی علمدار	۱	صایین‌قلعه	۲
صائب ارومیه	۱	طرزی ارومیه	۱	فردوسی خوی	۲
فردوسی گرگر(هادی‌شهر)	۳	فردوسی مراغه	۳	کوچه‌باغ تبریز	۳
متوسطه ارومیه	۱	متوسطه تبریز	۳	متوسطه خوی	۱
متوسطه سیروس (خوی)	۳	مختلط ارومیه	۲	پروین (ارومیه)	۲
بی‌نام (اردبیل)	۱	صنایع مستظرفه تبریز	۲	نور خوی	۵
نوید صبح ارومیه	۴				

جدول ۲. فهرست و تعداد گزارش‌های ادارات معارف به هیئت تفتیشیه (منبع: نگارنده بر اساس اسناد هیئت تفتیشیه)

شهر	تعداد	شهر	تعداد	شهر	تعداد
معارف کل ایالت آذربایجان	۹	بوکان	۲	گاوگان (گوگان)	۱
ایالت غربی آذربایجان	۲	بیله‌سوار	۲	مراغه	۵
اردبیل	۶	تبریز	۱	مرند، جلفا و دیزج	۷
ارومیه	۷	خوی	۹	میاندواب	۴
اسکو	۴	ساوجبلاغ (مهاباد)	۷	میانه	۱
افشار (تکاب)	۲	سراب	۱	نمین و ویلکیج	۲
آستارا	۶	سلماس	۳	ورزقان	۱
باسمنج	۱	قرجه‌داغ	۸		

بیشتر گزارش‌های مدیران مدارس مربوط به مدارس پسرانه و تعداد کمی مربوط به مدارس دخترانه است. (ساکما: ۲۳۷۷-۲۹۷-۹۵؛ ۲۴۰۵-۲۹۷-۹۵) غیر از ارومیه از مدارس دخترانه سایر شهرهای آذربایجان گزارشی در این اسناد وجود ندارد. در حاشیه مکاتبات اداری، کمابیش نام کارمندان زن اداره معارف نیز آمده است (ساکما: ۲۳۷۷-۲۹۷-۹۵) که نشان‌دهنده ورود زنان به تشکیلات اداری به‌ویژه در ارومیه است. محتوای گزارش‌ها طبق دستورالعمل هیئت تفتیشیه مملکتی چهارچوب مشخصی دارد. موارد تعریف‌شده برای محتوای گزارش‌ها شامل: اوضاع اجتماعی، روحیات و رفتار اهالی، اوضاع اقتصادی، ترتیب اداره محلی، طرز عملکرد و رفتار مأمورین با اهالی، حوادث مهم و پیشنهادات مختلف است. ازآنجاکه تهیه‌کنندگان گزارش‌ها یعنی روسای ادارات معارف و مدیران مدارس کارگزاران دولت و تابع سیاست‌های آن بودند، در تقابل میان عامه مردم و سیاست‌های دولت جانب دولت را گرفته و نسبت به مردم نگاه منتقدانه داشتند. در نگاه آن‌ها دولت در پی «پیشرفت افکار عالیّه» بود ولی مردم نسبت به اصلاح و پیشرفت امور بی‌علاقه بوده، نیاز به تنویر افکار داشتند، حقوق خود را نشناخته، هرکس به‌اندازه قدرت خود در پی تضییع حقوق دیگران بود، بیشتر به فکر منافع آنی بودند و به اصلاح امور بلدی، معارف و موضوعات عام‌المنفعه رغبتی نشان نمی‌دادند. علّت این وضع ناتوانی مردم در تأمین معاش و کمبود اسباب تربیت قوای فکری و اخلاقی بود. بنابراین برای

پیشبرد اصلاحات دخالت مأموران دولت ضروری دانسته می‌شد. (ساکما: ۲۲۱۹۹-۲۹۷؛ ۳۷۱۴۱-۲۹۷) برگزاری جلسات سخنرانی برای مردم در موضوعات علمی، بهداشتی و تاریخی (ساکما: ۳۰۹۲۹-۲۹) تأسیس مدرسه و قرائت‌خانه، تشکیل مجامع عمومی و برگزاری نمایشگاه و کنفرانس از راه‌های رفع مشکلات مزبور تلقی می‌شد. (ساکما: ۲۷۶۲۹-۲۹۷) محوری‌ترین موضوع موردتوجه در گزارش‌ها اوضاع اقتصادی از قبیل وضع کشاورزی، تجارت، قیمت کالاهای اساسی، انحصارات، قاچاق و سایر موارد است. بیشتر گزارش‌ها با خبر پریشانی وضع جامعه و ضعف روحیه مردم به علّت خرابی اوضاع اقتصادی و کسادی تجارت شروع می‌شود. نابسامانی اوضاع اقتصادی، کاهش دادوستد، افزایش قیمت کالاهای خارجی، کاهش قیمت کالاهای داخلی، مسدود شدن راه‌های تجاری، اصلی‌ترین موارد تکرار شده در گزارش‌ها است.

حوزه روستایی و کشاورزی

مشکلات روستاییان در گزارش‌های متعددی از مجموعه اسناد هیئت تفتیشیه منعکس‌شده است. ازآنجاکه بیشتر جمعیت این منطقه، مانند سراسر ایران، در آن دوره روستایی و معیشت آن‌ها مبتنی بر کشاورزی و باغداری بود انعکاس مسائل و مشکلات روستاییان غیرمنتظره نیست. زراعت و باغداری در آذربایجان‌هم ازنظر تأمین مواد غذایی و مایحتاج اهالی منطقه و هم ازنظر صادرات به‌خصوص خشکبار اهمیت فراوان داشت. از خلال گزارش‌ها می‌توان اطلاعاتی درباره اقلام صادراتی شهرهای مختلف آذربایجان به دست آورد. گزارشی از مراغه مربوط به سال ۱۳۰۹ سبزه، مغز بادام، آلوچه، پوست گوسفند و بز، روده، پشم و پنبه را به‌عنوان اقلام صادراتی این شهرستان ذکر کرده است؛ گزارشی از بیله‌سوار که عشایر شاهسون در روستاهای اطراف آن اقامت داشتند از فروش دام به روس‌ها حکایت دارد. (ساکما: ۲۷۶۲۹-۲۹۷) در گزارشی از خوی عمده‌ترین صادرات آنجا پشم، پوست، غلّات و پنبه ذکرشده است. (ساکما: ۳۰۹۲۹-۲۹۷) و گزارش دیگری از صادرات برنج و روغن زرد از آستارا به روسیه خبر داده است. (ساکما: ۲۷۶۲۹-۲۹۷) وضعیت بارندگی، وضعیت محصولات کشاورزی و باغی و

قیمت آن‌ها، میزان برداشت، آفت‌زدگی و شیوه‌های کشاورزی از موارد اشاره‌شده در گزارش‌ها در حوزه کشاورزی است. یکی از مشکلات مهم کشاورزان فعّالی‌ات دلّالان بود. دخالت آن‌ها در نرخ‌گذاری محصولات عموماً به متضرر شدن کشاورزان منجر می‌شد. عمده فعالیت این دلّالان در حوزه خشکبار بود. در گزارشی از مراغه به تاجران مسلمان و مسیحی اشاره‌شده است که به هر تدبیری از افزایش قیمت خرید خشکبار از کشاورزان جلوگیری کرده و به ضرر کشاورزان آن را پایین نگه‌داشته و در روند عادی و طبیعی قیمت اخلال ایجاد می‌کردند. (ساکما: ۲۷۶۲۹–۲۹۷) در زمینه غلات و گوشت هم گزارش‌های مشابهی وجود دارد. بر اساس گزارش‌های آبان ۱۳۰۹ کاهش قیمت و فروش نرفتن غلّات، حبوبات و خشکبار به تنگدستی کشاورزان تبریز و ارومیه انجامید. (ساکما: ۳۷۱۴۱–۲۹۷) گزارش کمبود گوشت هم در شرق و هم در غرب این منطقه را که در گزارش‌هایی از اردبیل و ماکو منعکس است، به‌رغم اینکه هر دو شهرستان در مجاورت مناطق عشایر نشین دام‌پرور واقع و صادرکننده دام بودند، می‌توان با توجه به‌نظام دلّالی تبیین کرد. مدیر مدرسه دولتی ماکو گزارش داد که در این شهر علی‌رغم اینکه ایلات اطراف شغلشان دام‌پروری است و به سراسر آذربایجان دام ارسال می‌کنند، برای خود اهالی (به‌غیراز نظامیان) گوشت یافت نمی‌شود. (ساکما: ۲۷۶۲۹–۲۹۷) از دیگر مشکلات کشاورزان که گزارش‌های مزبور به آن پرداخته‌اند، آفات است. ازجمله این آفت‌ها که خسارات زیادی به دنبال داشت، هجوم ملخ بود که لزوم همکاری کشورهای همسایه برای مبارزه با آن اعم از اطلاع‌رسانی، شناسایی جریان حرکت آفت، تأمین آفت‌کش و تجهیزات لازم در اسناد منعکس‌شده است. (ساکما: ۶۳۹۱۳–۳۱۰؛ ۶۳۹۴۴–۳۱۰) گزارشی از منطقه مغان در سال ۱۳۰۹ از ورود ملخ از سمت شوروی و شروع اقدامات مأموران دفع آفات برای مقابله با آن خبر داده است. (ساکما: ۲۷۶۲۹–۲۹۷) سه سال بعد در خرداد ۱۳۱۲ به از بین رفتن محصولات به‌واسطه آفت‌زدگی، سرمازدگی، کمبود بارندگی و احداث سد رود جغتو یا زرینه‌رود اشاره‌شده و ضمن پیش‌بینی کمبود غلّه برای مصرف محلی، لزوم واردکردن آن از سایر مناطق یادآوری شده

است. (ساکما: ۲۲۲۸۷-۲۹۷) بااین اوصاف در این سال‌ها کمبود غلّه و افزایش قیمت آن‌یکی از مشکلات رایج معیشتی مردم بود. (ساکما: ۲۷۶۲۹-۲۹۷)

در گزارش‌های ارسال‌شده به هیئت تفتیشیه به قدیمی بودن شیوه کشاورزی و آبیاری، به‌عنوان یکی از دلایل کمبود محصولات کشاورزی و بهره‌وری پایین اراضی زراعی اشاره‌شده است. رئیس اداره معارف خوی ضمن اشاره به حاصلخیزی زمین‌های آنجا و قابلیت کشت متنوع از شیوه سنّتی کشت پنبه انتقاد کرده و بر این باور بود که کشت با اصول صحیح به افزایش محصول خواهد انجامید. (ساکما: ۳۰۹۲۹-۲۹۷) در اواخر سال ۱۳۱۲ اداره معارف آذربایجان به وزارت متبوع خود پیشنهاد داد به‌منظور احیای اراضی دشت مغان با اصول علمی و فنی، مدارس فلاحتی در مشکین‌شهر، بیله‌سوار و اجارود تأسیس شود. سال بعد مکاتباتی در خصوص انتقال آب از ارس جهت احیای اراضی مزبور صورت گرفت و سرانجام در سال ۱۳۱۴ بودجه‌ای برای تأسیس این مدارس اختصاص یافت. (ساکما: ۲۸۸۷۴-۲۹۷) این گزارش‌ها نشان می‌دهد که آگاهی نسبت به‌ضرورت در پیش گرفتن شیوه‌های جدید آبیاری و کشاورزی در حال شکل‌گیری بود. اختلافات محلی ازجمله نزاع بر سر آب و زمین نیز در گزارش‌ها منعکس‌شده است. این اختلافات گاه به درگیری، قتل، ضرب‌وجرح و خسارت‌های مالی منجر می‌شد. درگیری اهالی روستاهای سولوط و قشلاق‌چای در نمین (ساکما: ۲۷۶۲۹-۲۹۷) و اختلاف اهالی روستای دریان (داریان) با اهالی خامنه بر سر تحصیل آب، نمونه‌هایی از این اختلافات است. (ساکما: ۲۲۱۹۹-۲۹۷)

حوزه تجاری، مالی، کسب‌وکار و ارزاق

گزارش‌های مدیران مدارس به هیئت تفتیشیه نشان می‌دهد که سیاست‌های جدید اقتصادی و پولی و وضع قوانین و مقررات جدید در حوزه تجارت خارجی و اقتصاد داخلی، دلایل عمده نابسامانی و رکود اقتصادی و تجاری بود. ازجمله مشکلات منعکس‌شده در این اسناد افزایش عوارض و مالیات‌ها است. افزایش مالیات گمرکی، نارضایتی اهالی از هیئت دولت به خاطر وضع انواع مالیات‌ها، اخذ عوارض و حقوق قپان (جدول ۲) از کالاهای وارداتی که تابع مقررات خاصی

نبود و موجب افزایش قیمت کالاهای مصرفی خارجی شده بود، در گزارش‌ها به کرّات منعکس‌شده است. وضع قانون مالیات بر درآمد، مخصوصاً سبب نارضایتی تجّار و اصناف می‌شد زیرا آن‌ها بر این عقیده بودند که این قانون نسبت به سایر طبقات، برای آن‌ها هزینه‌های بیشتری در تجارت و معاملات تحمیل می‌کند. آن‌ها برای گریز از این قانون تلاش می‌کردند کالاهای خود را در دهات و حاشیه شهرها بفروشند تا مجبور به پرداخت مالیات نشوند. واکنش منفی به مالیات نه‌تنها در بین تجار و کسبه و صرفاً به دلیل افزایش هزینه بلکه درنتیجه این موضوع بود که در نگاه عموم مردم تا پیش از آن، مالیات‌های پرداخت‌شده به صندوق دولت واریز و صرف امور بلدیه و سایر مؤسسات عمومی می‌شد، امّا گزارش‌های سال ۱۳۰۹ نشان می‌دهد که مردم دیگر اقدامات مؤثری برای آبادانی و عمران شهرها نمی‌دیدند؛ مخصوصاً بعد از وضع عوارض جدید بر ارزاق عمومی توسط اداره بلدیه تبریز و ارومیه که باعث نارضایتی شد. تغییر رویه در مصرف مالیات‌های اخذشده، آن‌هم باوجود فشار اقتصادی موجب نارضایتی و فرار از پرداخت مالیات شد. (ساکما: ۲۷۶۲۹-۲۹۷؛ ۳۷۱۴۱-۲۹۷)

گزارش‌ها نشان می‌دهند که برای مردم همواره این پرسش مطرح بود پول‌هایی که به‌عنوان مالیات و عوارض از آن‌ها جمع‌آوری می‌شود به جیب چه کسی می‌رود. در گزارش‌ها به عریضه‌ها و تظلّماتی نیز اشاره‌شده است که اهالی برخی روستاها در خصوص ناتوانی خود از پرداخت مالیات به علّت خشک‌سالی خطاب به مقامات ارسال کرده بودند. (ساکما: ۳۷۱۴۱-۲۹۷) ترس از مالیات تا آن اندازه بود که تعدادی از دامداران ساوجبلاغ از تلقیح سرم به دام‌هایشان خودداری نمودند زیرا فکر می‌کردند هدف از تلقیح، سرشماری دام‌ها و گرفتن مالیات از آن‌هاست. (ساکما: ۲۴۸۵۵-۲۹۷) مالیات‌ها بر تغییر الگوی کشت نیز تأثیر گذاشت. افزایش مالیات و به فروش نرفتن محصول در ساوجبلاغ مکری (مهاباد بعدی) در سال ۱۳۱۲ موجب کاهش زراعت توتون گردید که مهم‌ترین محصول صادراتی منطقه بود و بعضی از کشاورزان به‌جای توتون به کشت حبوبات روی آوردند. (ساکما: ۲۴۸۵۵-۲۹۷) تورّم، افزایش قیمت مایحتاج یا در اصطلاح عامه گرانی، به‌وضوح در گزارش‌های موردبررسی منعکس‌شده است.

دریکی از گزارش‌ها اوضاع معیشتی در نیمه دوّم سال ۱۳۰۹ بحرانی توصیف‌شده است. این وضعیت نتیجه نوسانات قیمت طلا و نقره (مسکوکات)، افزایش نرخ مبادله ریال با ارزهای خارجی (قیمت اسعار)(جدول ۳) و افزایش قیمت اجناس وارداتی مانند قند، چای، نفت و اجناس خرازی بود. قیمت‌ها تا آن حد بالا رفته بود که به‌عنوان نمونه در ولایت افشار (جدول۴) تجّار دادوستد تقریباً متوقف شد. کسبه تمایلی برای رفتن به بازار نداشتند، زیرا مخارج روزانه را هم نمی‌توانستند کسب کنند. مدیر مدرسه فردوسی خوی که نویسنده این گزارش است شگفتی همراه با انتقاد خود را این‌گونه ابراز می‌کند که «معلوم نیست علّت این گرانی چیست؟ و رشته این ترقّی و نزول در دست کیست؟» (ساکما: ۳۷۱۴۱-۲۹۷)

یکی از دلایل افزایش قیمت مایحتاج عمومی، افزایش قیمت ارز بود. باوجود تلاش دولت برای ثابت نگه‌داشتن قیمت ارز، لیره استرلینگ در بازار گران‌تر از قیمت دولتی معامله می‌شد. بانک‌ها با کمبود ارز مواجه بودند و نیازهای خود را از بازار آزاد تأمین می‌کردند. این وضعیت علاوه برافزایش قیمت‌ها، برای تجّار درگرفتن برات و برای کسانی که برای فرزندان دانشجوی خود در خارج از کشور نیاز به خرید ارز داشتند، مشکل به وجود آورد. (ساکما: ۳۷۱۴۱-۲۹۷) بر اساس گزارش‌های اواخر آذرماه ۱۳۰۹ انتشار اعلامیه‌ای درباره اقدام بانک نسبت به خارج کردن قِران از کشور هم موجب افزایش قیمت لیره شد. (ساکما: ۲۷۶۲۹-۲۹۷) در برخی از اسناد به تأثیر کیفیت تجارت با شوروی در وضع معیشتی مردم منطقه اشاره‌شده است. در گزارشی از ارومیه علّت کاهش قیمت کشمش به خودداری روس‌ها از خرید آن نسبت داده‌شده است. مدیر مدرسه فردوسی مراغه در نیمه دوم آذرماه ۱۳۰۹ از پریشانی حال اهالی به خاطر فروش نرفتن خشکبار و گرانی اجناس خارجی مانند قند و چای خبر داده و آن را به مسدود بودن راه تجارت با شوروی نسبت داد. (ساکما: ۲۷۶۲۹-۲۹۷) به نظر می‌رسد این محدودیت‌ها در تشدید اختلافات ایران و شوروی طی سال‌های ۱۳۰۸ تا ۱۳۱۰ ریشه داشت. کشف شبکه جاسوسی شوروی در ایران و دستگیری تعدادی از کمونیست‌ها و عوامل شوروی به اشکال‌تراشی شوروی در تجارت با ایران منجر شد و در پی آن اتاق بازرگانی تهران تجارت با شوروی را تحریم کرد.

این خصومت‌ها با تصویب قانون منع تبلیغات کمونیستی در ایران در سال ۱۳۱۰ ادامه یافت. (هوشنگ مهدوی، ۱۳۷۷: ۳۲) از سوی دیگر در اسفند ۱۳۰۹ دولت ایران با تصویب قانون انحصار تجارت خارجی، کنترل واردات و صادرات را در دست گرفت (ساکما: ۵۱۵۱۷-۲۴۰) بدین ترتیب اختلال در تجارت با شوروی، که مهم‌ترین بازار برای صادرات محصولات آذربایجان بود (خاماچی، ۱۳۷۱: ۱۶۹) به تشدید مشکلات معیشتی انجامید. ضعف نظارتی از دیگر عوامل مؤثر برافزایش قیمت اجناس وارداتی و کمبود ارزاق بود. این مسأله به‌نوبه خود از فقدان تشکیلات اداری در برخی شهرها (ساکما: ۲۲۱۹۹-۲۹۷) و کوتاهی مأموران دولتی در امر کنترل و نظارت بر قیمت‌ها ناشی می‌شد. (ساکما: ۲۷۶۲۹-۲۹۷) البته گزارش‌های محدودی مبنی بر همکاری بلدیه و حکومت محلی جهت طبقه‌بندی اصناف، تعدیل نرخ مبادله ارز و تعیین نرخ اجناس (ساکما: ۲۲۱۹۹-۲۹۷) وجود دارد، امّا شکایت‌های متعدد از شهرهایی که بلدیه در آن‌ها تأسیس‌شده و گزارش از احتکار به‌عنوان عامل گرانی (ساکما: ۲۷۶۲۹-۲۹۷) نشان‌دهنده آن است که این اقدامات کافی نبوده است. کمبود امکانات و خرابی وضعیت راه‌ها نیز از عوامل زمینه‌ساز در مشکلات معیشتی بود. برای مثال باوجود ارزانی گندم در بیله‌سوار، قیمت آرد به دلیل نبودن آسیاب و مشکل حمل‌ونقل افزایش یافت. تجارت اردبیل به دلیل بسته شدن راه گیلان و کاهش دادوستد با آن منطقه آسیب دید. به‌واسطه کیفیت نامناسب جاده آستارا به انزلی حمل‌ونقل کالا بین این دو شهر عمدتاً از راه دریا و به‌وسیله کشتی‌های خارجی صورت می‌گرفت. راه زمینی به دلیل تکمیل نشدن چند پل، نیمه‌کاره مانده بود. (ساکما: ۳۷۱۴۱-۲۹۷) از مدرسه دولتی شرفخانه نیز گزارش شد که در این شهر به دلیل کاهش آب دریاچه ارومیه، تردّد کشتی‌ها به ساحل سخت و انتقال مسافر و کالاهای تجاری مختل شده و مدیر آلمانی جهازات مشغول اصلاحات و امتداد پل دریاچه شده است. (ساکما: ۲۷۶۲۹-۲۹۷) از مسائل مهم مطرح‌شده در گزارش‌ها که با مشکلات معیشتی در ارتباط بود انحصارات است. در این اسناد نمونه‌هایی از شکایت‌های مردمی متعددی در خصوص انحصار عوارض، انحصار کالاها، انحصار تجارت و حتّی انحصار در کسب‌وکار منعکس‌شده است. به‌عنوان نمونه در سال

۱۳۰۹ تجّار بناب درنتیجه انحصار تجارت کاغذ سیگار در بلاتکلیفی بودند و اهالی بوکان نسبت به ارباب محل که علاوه بر اجاره دکان‌ها؛ معاملات و برخی از کسب‌وکارها را نیز منحصر به افراد خاصی کرده بود، اعتراض داشتند. در این سند گفته می‌شود که «اشخاص دیگر از اختیار یک کسب آزاد محروم و شخص انحصار کننده مال خود را به قیمت گزاف و هوای نفس می‌فروشد» (ساکما: ۲۷۶۲۹-۲۹۷) اداره معارف ساوجبلاغ مکری (مهاباد بعدی) در تیرماه ۱۳۱۲ گزارش داد که زراعت توتون به علّت انحصار دولتی بر تجارت توتون کاهش‌یافته و درنتیجه بعضی از کشاورزان به‌جای توتون به کشت حبوبات روی آورده‌اند. (ساکما: ۲۴۸۵۵-۲۹۷) این گزارش نشان می‌دهد انحصار گاهی موجب تغییر الگوی کشت می‌شد. از محتوای گزارش‌ها چنین برمی‌آید که لفظ انحصار علاوه بر سیاست‌های اعلام‌شده دولت که مبتنی بر قوانین انحصار تجارت بود، به شیوه‌های اشخاص قدرتمند محلی برای در دست گرفتن انحصاری معاملات نیز اطلاق می‌شده است. فقدان یا ضعف تشکیلات قضایی و قوای انتظامی نیز مشکلات معیشتی را تشدید می‌کرد. در بسیاری از مناطق چنین تشکیلاتی وجود نداشت یا در صورت وجود اقتدار و سرعت عمل کافی نداشت که از طریق آن مردم بتوانند حقوق خود را استیفا و مطالباتشان را وصول نمایند. (ساکما: ۲۷۶۲۹-۲۹۷) رئیس اداره معارف خوی در گزارش خود افراد خودسر بانفوذ را «مردمان گردن‌کلفت» نامیده و آن‌ها را از مسببین اختلال امور تجاری دانسته و درخواست کرد که محاکم عدلیه درگرفتن حقوق مردم و برقراری عدالت، سرعت و جدیت داشته باشند. (ساکما: ۲۴۸۵۵-۲۹۷) باوجود برقراری نسبی امنیت در این دوره، گزارش‌هایی از ناامنی، دزدی، قتل، غارت، باج‌گیری و سایر جرایم اجتماعی مخصوصاً در نواحی مرزی در اسناد وجود دارد. به‌ویژه در مناطقی که تشکیلات اداری و نظامی مستقر یا تثبیت نشده بود، از سوی دیگر کسادی اوضاع اقتصادی، کمبود مواد غذایی و سختی معیشت وقوع جرایم را تشدید می‌کرد. (ساکما: ۳۷۱۴۱-۲۹۷) درگیری راهزنان با نظامیان و مجروح و مقتول شدن عدّه‌ای از طرفین (ساکما: ۲۷۶۲۹-۲۹۷)، غارت قافله‌ها، سرقت اموال و دام‌ها و فرار مجرمان به مرزهای ترکیه (ساکما: ۲۴۸۵۵-۲۹۷) چند مورد از این گزارش‌ها است.

قاچاق کالا از دیگر عوامل مسائل و مشکلات اقتصادی است که موجب افول تجارت منطقه و ضرر و زیان تجّار می‌شد. از محتوای گزارش‌ها به نظر می‌رسد کسادی تجارت محلی، کمبود بارندگی و کم‌رونقی کشاورزی، از دلایل روی آوردن به قاچاق بود. این کار باعث ناامنی و نوسان قیمت‌ها شده و چرخه اقتصاد محلی را مختل می‌کرد. گزارش‌ها نشان می‌دهد قاچاق بیشتر در مناطق هم‌مرز با عراق و ترکیه صورت می‌گرفت. توتون، تریاک، قند، چای، لوازم‌آرایشی و بهداشتی ازجمله کالاهایی است که به قاچاق آن اشاره‌شده است. مدیر مدرسه اشنویه از برخورد اداره دخانیات با فروش توتون قاچاق خبر داد. گزارش دیگری از این مدرسه مربوط به سال ۱۳۰۹ حاکی از انتشار اعلانی توسط تحصیلدار مالیه اشنویه در خصوص قاچاق تریاک است. (ساکما: ۲۷۶۲۹-۲۹۷) کشف اموال قاچاق از منازل صحرانشینان اطراف اشنویه توسط اداره گمرک گزارش‌شده است. (ساکما: ۲۴۰۵-۲۹۷-۹۵) اداره معارف ساوجبلاغ در تیرماه ۱۳۱۲ ضمن ابراز نگرانی در مورد قاچاق و پیامدهای آن پیشنهاداتی برای کنترل و جلوگیری از قاچاق ارائه کرد: ۱. افزایش حقوق فرّاش‌ها و سواران گمرک و نظارت بر دخل‌وخرج آن‌ها ۲. افزایش مجازات قاچاق مانند حبس با اعمال شاقّه، و توقیف اموال و املاک قاچاقچیان. این گزارش نشان می‌دهد مأموران گمرک از قاچاقچیان رشوه می‌گرفتند و قوانین سازمان‌یافته‌ای برای نظارت بر کار ایشان و مجازات قاچاقچیان یا وجود نداشت یا به‌درستی اعمال نمی‌شد. این اداره در مرداد همان سال گزارش داد یک شرکت تجارتی در ساوجبلاغ در مقابل صادرات، از عراق قند وارد کرده امّا به خاطر وفور قند قاچاق در بازار ساوجبلاغ و جلوگیری از ضرر و زیان، ناچار شده کالای خود را به تبریز و شهرهای دیگر که قند در آن‌ها قیمت بالاتری داشت، ارسال کند. بر اساس گزارش‌های نیمه دوم شهریور ۱۳۱۲ در میاندوآب هم کثرت کالاهای قاچاقی که از موصل واردشده بود از قبیل قند، چای و لوازم‌آرایشی موجب کسادی تجارت و ورشکستگی تجّار و کسبه شد. (ساکما: ۲۴۸۵۵-۲۹۷)

حوزه صنعت و معدن

در اسناد بررسی‌شده، صنعت و معدن جایگاه چشمگیری ندارد و این موضوع در شرایط آن روز که تلاش برای توسعه صنعتی از سوی دولت تازه آغازشده بود امری طبیعی می‌نماید. بااین‌حال اسناد تصویر مثبتی از صنایع کوچک محلی نیز منعکس نمی‌کنند. مدیر مدرسه صنایع مستظرفه تبریز در فروردین ۱۳۰۹ از تعطیلی کارخانه کبریت‌سازی درنتیجه رقابت و فشار خارجی خبر داد. (ساکما: ۲۷۶۲۹–۲۹۷) گزارش‌های بیشتری درباره صنعت فرش‌بافی وجود دارد که نقش مهمی در معیشت اقشار مختلف تاجر، کارخانه‌دار و بافنده داشت. به نظر می‌رسد در این دوره توجّه شایسته‌ای به این صنعت صورت نگرفت زیرا محتوای گزارش‌ها از افول تجارت فرش، تعطیلی کارخانه‌های فرش‌بافی و بیکاری افراد شاغل در این صنعت حکایت دارد. گزارشی مربوط به ابتدای سال ۱۳۰۹ از کسادی بازار فرش حکایت می‌کند. بر اساس این سند کودکانی که به خاطر فقر خانواده‌ها در کارخانه‌های فرش‌بافی اشتغال داشتند، اخراج و بیکار شدند. (ساکما: ۲۷۶۲۹–۲۹۷) این در حالی بود که شرایط بهداشتی این کارگاه‌ها نیز نامساعد گزارش‌شده است. در گزارشی از خوی به وضعیت غیربهداشتی و نامناسب کارگاه‌های فرش‌بافی اشاره‌شده است که در آن‌ها اغلب کودکان و افراد کم سن و سال کار می‌کردند و با انواع بیماری‌های مسری و غیرمسری دست‌به‌گریبان بودند. (ساکما: ۲۷۶۲۹–۲۹۷) در آبان ۱۳۰۹ هـ‌ش گزارش مدیر معارف آذربایجان خبر از رونق بازار و بازگشایی کارگاه‌های فرش‌بافی داد. علّت آن خرید مقداری فرش توسط آلمانی‌ها و روی آوردن اهالی به خرید فرش به خاطر نگرانی از کاهش ارزش سرمایه‌هایشان در پی شایعه تغییر واحد پول بود. (ساکما: ۳۷۱۴۱–۲۹۷) بنا بر گزارش مدیر مدرسه کوچه‌باغ تبریز بلافاصله در نیمه دوم آذرماه ۱۳۰۹ هـ‌ش وضع کارگاه‌ها دوباره به حال سابق بازگشت. اداره معارف ایالتی آذربایجان رکود بازار فرش را درنتیجه کاهش ارزش پول کشور گزارش کرد. (ساکما: ۲۷۶۲۹–۲۹۷) در بخش معدن نیز اشارات اندکی به چشم می‌خورد. اداره معارف خوی اوایل سال ۱۳۱۷ گزارش داد که باوجود معادن زغال‌سنگ، گوگرد و نمک در این شهرستان، تنها از معدن نمک آن‌هم برای مصارف محلی، بهره‌برداری

شده است. (ساکما: ۳۰۹۲۹–۲۹۷) بدین ترتیب باوجود کم‌رنگ بودن این بخش از فعالیت‌های اقتصادی به نظر می‌رسد آگاهی نسبت به اهمیت استخراج معادن در حال شکل‌گیری بود.

نتایج پژوهش

اسناد هیئت تفتیشیه که در این پژوهش مورد کنکاش قرار گرفت از این نظر اهمیت دارند که اولاً مقطع زمانی مابین سال‌های ۱۳۰۹ تا ۱۳۱۲ را پوشش می‌دهند که طی آن اقدامات بنیادی دولت در زمینه اقتصادی اجتماعی انجام شد که از مهم‌ترین آن‌ها سیاست صنعتی سازی جایگزین واردات، تصویب و اجرای قوانین انحصار بر تجارت، سیاست‌های مالیاتی و گسترش تشکیلات اداری، قضایی، انتظامی و آموزشی بود. ثانیاً بخش اعظم گزارش‌ها به قلم مدیران مدارس نوشته‌شده است. ازآنجاکه آن‌ها نسبت به سایر مأموران دولتی بیشترین و گسترده‌ترین تماس را با اقشار مختلف داشتند، می‌توان گفت مجموع گزارش‌های آن‌ها تصویری نسبتاً واقعی از مشکلات جامعه ارائه می‌دهند. اسناد مورداستفاده در این تحقیق به‌عنوان یک نمونه محلی نه‌تنها شرایط منطقه شمال غرب بلکه شرایط عمومی کشور را بازتاب می‌دهد. تصویری که از این بررسی از وضع معیشتی جامعه به دست می‌آید را می‌توان در سه حوزه روستایی، تجارت و صنعت و معدن تفکیک نمود. معیشت روستاییان و عشایر به‌عنوان تولیدکننده اقلامی مانند: خشکبار، غلات، پنبه، پشم، پوست، و روغن حیوانی، از یک‌سو از کمبود آب و بروز آفات و از سوی دیگر منفعت‌طلبی دلّالانی که برای تولیدات آن‌ها قیمت‌گذاری غیرمنصفانه می‌کردند، تحت تأثیر منفی قرار داشت. نکته قابل‌توجه در مشکل آب این است که نخستین نشانه‌ها از پیامد منفی احداث سد برای بخشی از کشاورزان در این زمان آشکار می‌شود. علاوه بر این گاهی نیز اختلافات محلی بر سر آب و زمین به درگیری و بروز خسارت‌های قابل‌توجه منجر می‌شد. مالیات‌ها و عوارض بر درآمد به‌عنوان یکی از عوامل افزایش هزینه‌ها محسوب شده و واکنش به آن به اشکالی مانند تغییر الگوی معامله از استقرار در بازار به معاملات شبه دوره‌گردی و در مورد دامداران امتناع از همکاری در فعالیت‌های دامپزشکی دولتی، که شائبه آمارگیری را

به همراه داشت و برای کشاورزان در شکل عریضه منعکس می‌شد. هم‌زمان انحصارات نیز در اشکال مختلف منجر به مشکلات عدیده برای تجّار، کسبه و حتّی دسته‌ای از کشاورزان شد که ناچار به تغییر نوع کشت شدند. واکنش به انحصار بر تجارت مخصوصاً در شکل گسترش قاچاق از مرزها خود را نشان داد. افزایش قیمت مایحتاج عمومی به‌ویژه در مورد اجناس وارداتی مانند چای و قند و لوازم خرازی، که علی‌القاعده بر سایر کالاها نیز تأثیر می‌نهاد را می‌توان ملموس‌ترین پیامد معیشتی سیاست‌هایی همچون ممنوعیت تجارت خارجی، افزایش عوارض گمرکی و انحصار بر تجارت خارجی قلمداد کرد. از سوی دیگر به نظر می‌رسد برخی از صنایع بومی مانند صنعت مهم فرش از این سیاست‌ها و فضای کلی رکود اقتصادی جهانی متضرر شد و وضع معیشتی شاغلان این صنعت رو به وخامت نهاد. بهبود مقطعی که درنتیجه تجارت با آلمان در اواخر این دوره رخ داد نشانه این تأثیر و تأثر است.

پی‌نوشت

۱–در سال ۱۳۱۱ آذربایجان به «ایالت شرقی آذربایجان» و «ایالت غربی آذربایجان» تفکیک شد. رک به: حسن انزلی. (۱۳۸۴). ارومیه درگذر زمان. تهران. دستان. ص ۲۸۳.

۲–منظور از «حقوق قپان» یا حقوق ترازو عوارض بر اساس وزن کالا است.

۳–جمع سِعر به معنای ارز یا پول خارجی

۴– منطقه‌ای در جنوب شرقی استان آذربایجان غربی به مرکزیت شهر «تکاب» فعلی که به علّت اسکان «ایل افشار» در این منطقه بدین نام موسوم شده بود.

منابع و مطالعات

اسناد

سازمان اسناد و کتابخانه ملّی ایران (ساکما)

اسناد شماره: ۱۸۷۹۲–۲۳۰؛

؛۲۴۰-۱۰۳۶۸

؛۲۴۰-۵۱۵۱۷

؛۲۹۱-۲۵۰۴

؛۲۹۷-۲۲۱۹۹

؛۲۹۷-۲۲۲۸۷

؛۲۹۷-۲۴۸۵۵

؛۲۹۷-۲۷۶۲۹

؛۲۹۷-۲۸۸۷۴

؛۲۹۷-۲۸۹۸۶

؛۲۹۷-۳۰۹۲۹

؛۲۹۷-۳۷۱۴۱

؛۲۹۷-۷۲۲۶

؛۳۱۰-۶۰۹۰۹

؛۳۱۰-۶۳۹۱۳

؛۳۱۰-۶۳۹۴۴

؛۳۱۰-۶۷۲۷۶

؛۳۳۰-۸۹۶

؛۹۵-۲۹۷-۲۳۷۷

.۹۵-۲۹۷-۲۴۰۵

کتاب‌ها و مقالات

الهیاری، فریدون؛ نجف‌پور، مریم؛ محجوب، الهه (۱۳۹۵). *بررسی مواضع بازاریان تبریز در قبال سیاست‌های اقتصادی حکومت پهلوی اوّل با تکیه‌بر اسناد (۱۳۰۲ – ۱۳۰۴)*، تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، سال هفتم، شماره سیزدهم، صص ۱-۲۳.

انزلی، حسن (۱۳۸۴). *ارومیه درگذر زمان*. تهران. دستان.

بایرامی، سمانه (۱۳۹۹). بررسی اوضاع نابسامان اقتصادی و اجتماعی آذربایجان در دوران رضاشاه (۱۳۰۰-۱۳۲۰)، فصلنامه مطالعات تاریخی، سال هجدهم، شماره ۶۸، صص ۱۳۲-۱۰۶.

پالمر، رابرت روزول (۱۳۴۰). *تاریخ جهان نو*، ترجمه ابوالقاسم طاهری، جلد ۲، تهران، امیرکبیر.

رحمانیان، داریوش، غلامرضا ظریفیان، سیمین فصیحی، شهرام غلامی (۱۳۹۰). *قانون انحصار تجارت خارجی ایران ۱۳۰۹؛ زمینه‌ها، اهداف، پیامدها*، تاریخ اسلام و ایران، سال بیست و یکم، شماره ۱۱، پیاپی ۹۵، صص ۲۵-۵۵.

شجاعی دیوکلائی، سید حسن (۱۳۹۴). *ظهور و افول کشاورزی صنعتی در عصر رضاشاه ۱۳۰۹ تا ۱۳۱۶*، تاریخ ایران، شماره ۱۹، ۱۱۵-۱۴۰.

غلامی، شهرام (۱۳۹۳). *نظام اقتصاد جهانی و صنعتی سازی جایگزین واردات در دوره رضاشاه: اهداف و پیامدها*، پژوهش‌های علوم تاریخی، دوره ۶، شماره ۱، صص ۸۵-۱۰۴.

فوران، جان (۱۳۹۱). *مقاومت شکننده: تاریخ تحوّلات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی*. چ دوازدهم. ترجمه احمد تدین. تهران. رسا.

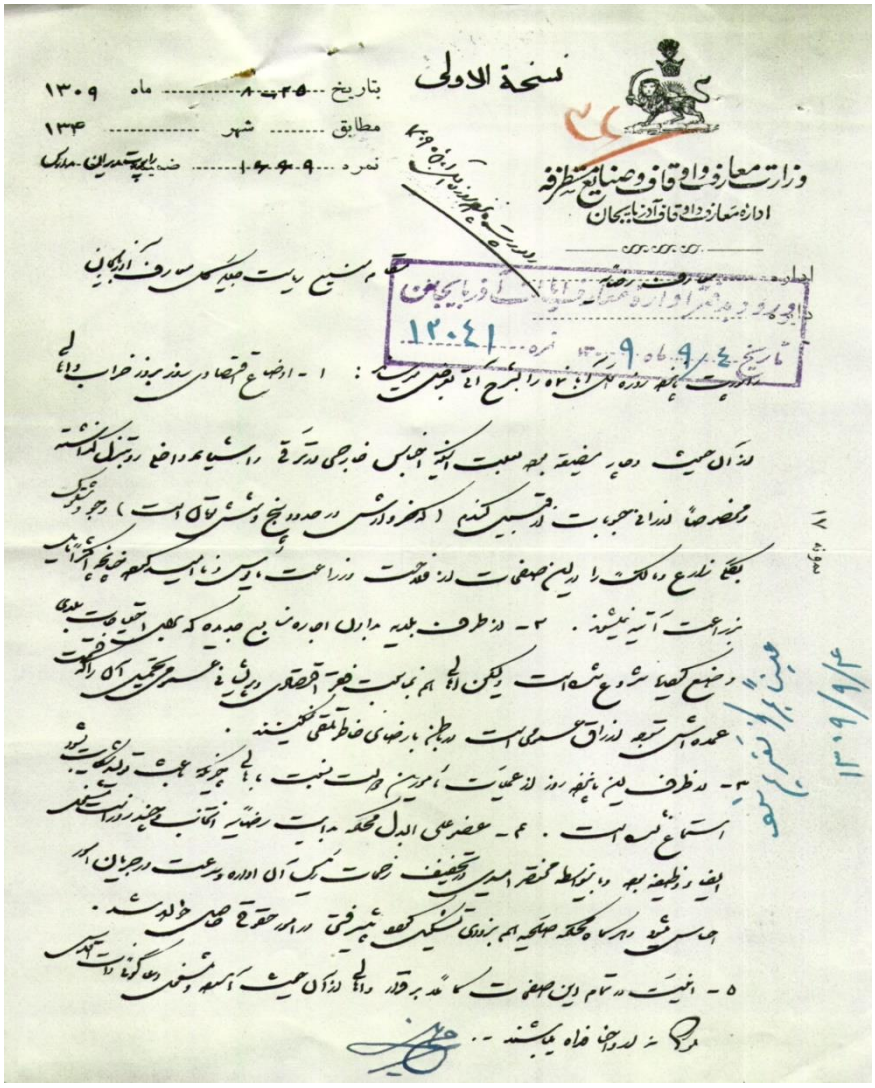
کدی، نیکی. (۱۳۶۹). *ریشه‌های انقلاب ایران*، ترجمه شاهرخ قائم‌مقامی، تهران، قلم.

محمدی، رضا (۱۳۹۲). *آذربایجان از سلطنت رضاشاه تا دولت پیشه‌وری*. تبریز. شایسته.

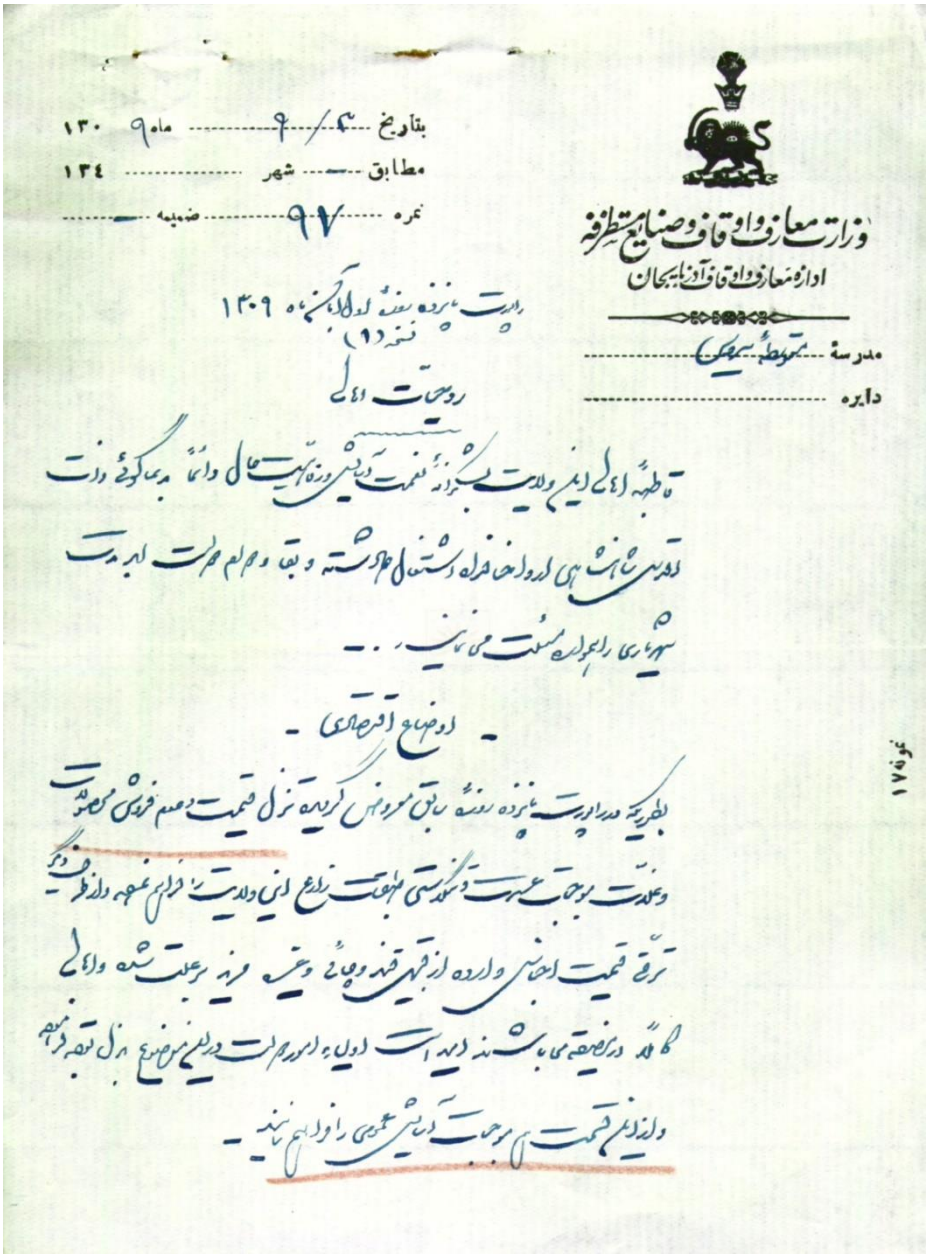
هوشنگ مهدوی، عبدالرضا (۱۳۷۷). *سیاست خارجی ایران در دوران پهلوی ۱۳۰۰-۱۳۵۷*. تهران، پیکان.

ضمائم:

پیوست: نمونه‌هایی از اسناد هیئت تفتیشیه

ساکما: ۲۹۷-۳۷۱۴۱ برگ ۶۷: گزارش اداره معارف ارومیه در خصوص تنزّل قیمت غلّه و حبوبات و ناامیدی کشاورزان

وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه
اداره معارف و اوقاف آذربایجان

بتاریخ ۹/۴ ماه ۹ ۱۳۰
مطابق ۱۳۴ شهر
نمره ۹۷ ضمیمه

مدرسه متوسط سیروس
دایره

ریاست پانزده نفره اول آبان ماه ۱۳۰۹
نمره (۹)

روحیات اهالی

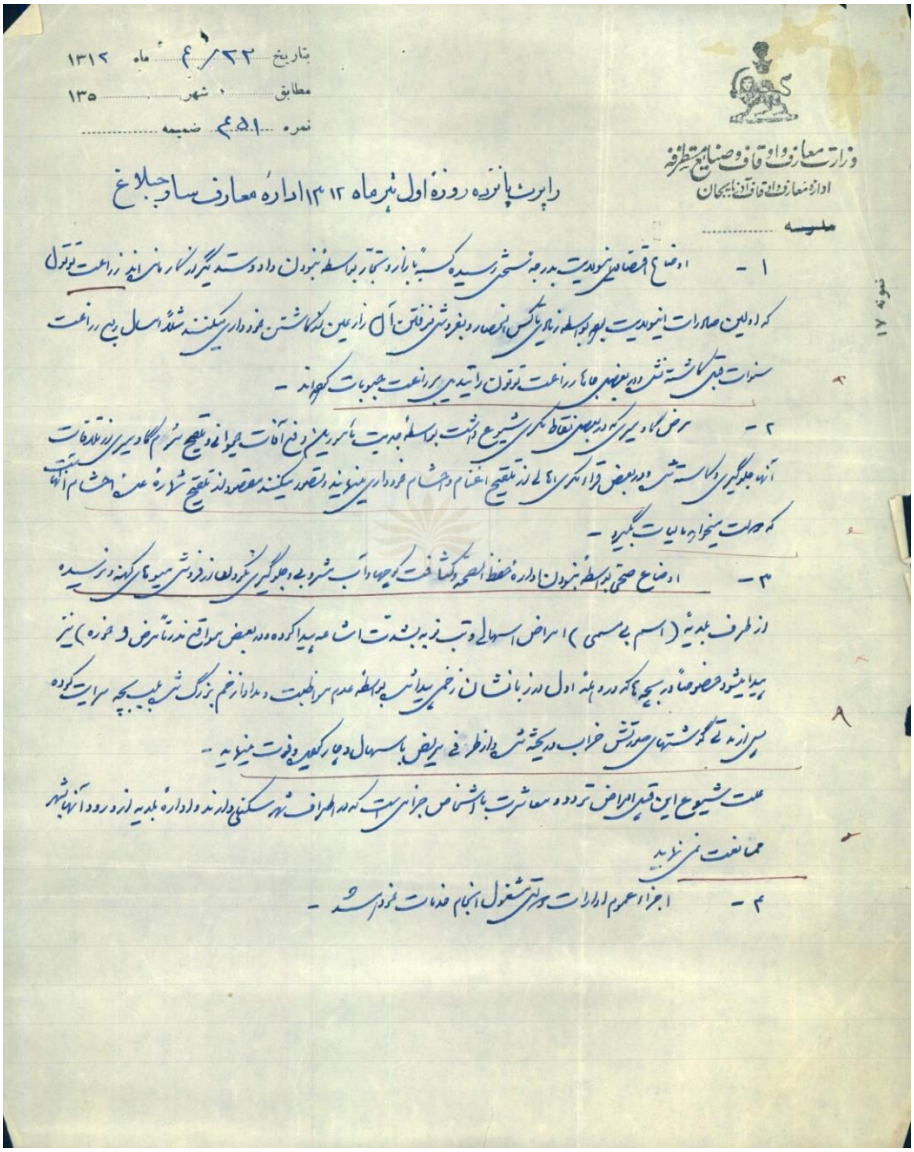
[illegible]

اوضاع اقتصادی

[illegible]

غوره ۱۷

ساکما: ۳۷۱۴۱-۲۹۷ برگ ۸۶: گزارش مدیر مدرسه متوسطه سیروس از تنزّل قیمت و عدم فروش محصولات و تنگدستی کشاورزان

وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه
اداره معارف و اوقاف آذربایجان

تاریخ ۲۲/۶ ماه ۱۳۱۲
مطابق ۰ شهر ۱۳۵
نمره ۶۵۱ ضمیمه

راپورت پانزده روزه اول تیرماه ۱۳۱۲ اداره معارف ساوجبلاغ

ملیسه

۱ - اوضاع قحطی‌نمودیت بدرجه سختی رسیده که بازار دستگاه بواسطه نبودن وارد و دستگیر از کار مانده زراعت توتون که اولین صادرات اینمودیت بعلت بواسطه زیادی مکس انحصار و نقود شی فرقتن آن را زراعین نگاشتن خود دار میکنند شلثا امسال بین زراعت سنوات قبل گاشته شده بعضی جاها زراعت توتون را تبدیل بزراعت حبوبات کرده اند -

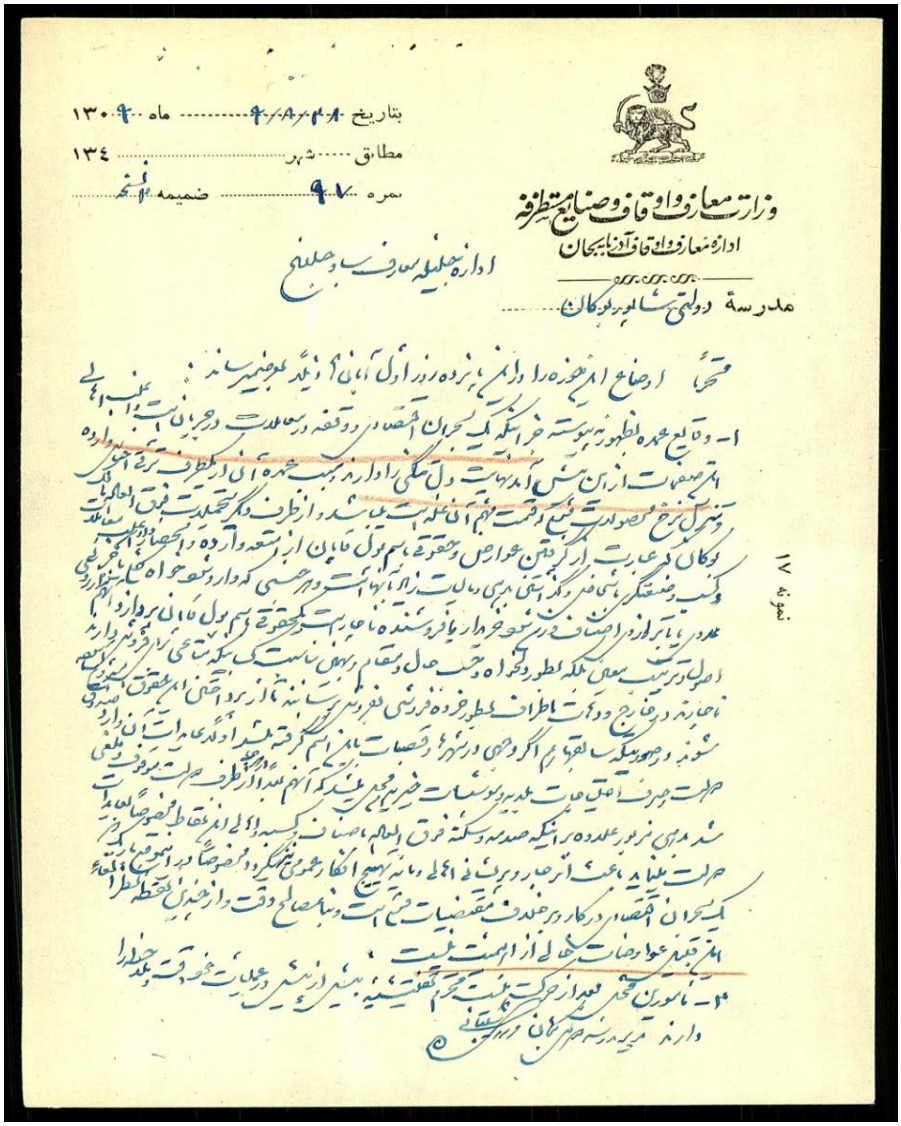
۲ - مرض گاو یکه در بعض نقاط مکری شیوع داشت بواسطه بعدیت تأمین رفع آفات چیزانده و تلقیح شرم گاو دیگر از آفات آنها جلوگیری کرده شده در بعض قراء مکری که تلقیح اهتمام و اهتمام خود دار مینمایند اکثر تلقیح شده و عن قریب آفات کلیه حیوانات بیخواهد مایلیت بگیرد -

۳ - اوضاع صحتی بواسطه نبودن ادارات حفظ الصحه و کثافت کوچه‌ها و آب شرب و جلوگیری نشدن از فروشی میوه‌ها کمتر نرسیده از طرف بلدیه (اسم بی‌مسمی) امراض اسهالی و تب زرد بشدت اشاعه پیدا کرده و در بعض مواقع مرتبا مرض (و خوره) نیز پیدا میشود مخصوصا در بچه‌ها که در دهه اول در بانشان زخمی پیدا میشود بواسطه عدم مراقبت و مداوا زخم بزرگ شده بچه سرایت کرده پس از مدتی گوشتهای صورتش خراب و در یکی دو ماه مریض بواسطه سرمای و یا کمیری فوت مینماید -

علت شیوع این قسم امراض تردد و معاشرت با اشخاص جزامی است که در اطراف شهر سکنی دارند و اداره بلدیه از ورود آنها بشهر ممانعت نمی‌نماید

۴ - اجزاء عموم ادارات موقتی مشغول انجام خدمات خود میشد -

ساکما: ۲۴۸۵۵-۲۹۷ برگ ۱۷۷: گزارش اداره معارف ساوجبلاغ به اشاره به تغییر کشت توتون به حبوبات

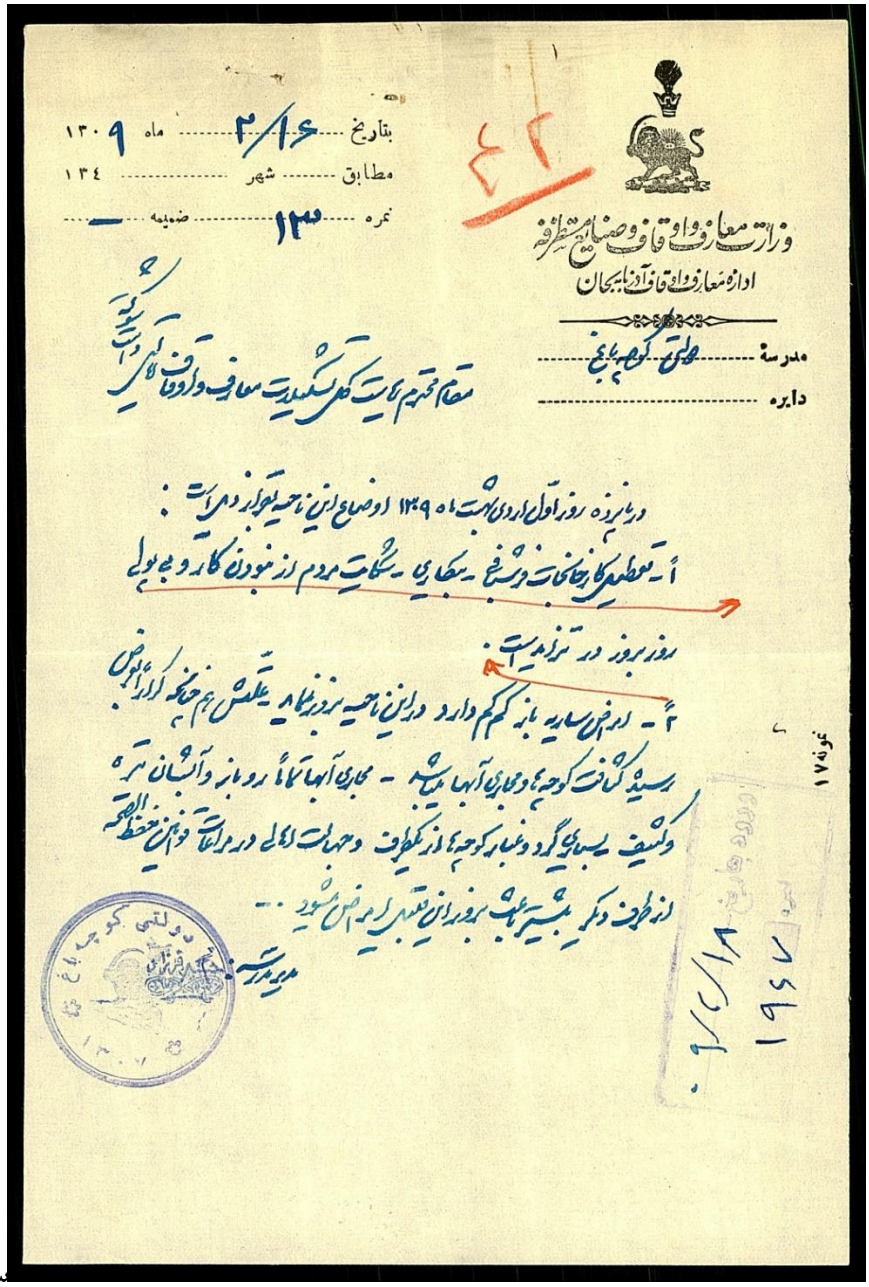
وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه
اداره معارف و اوقاف آذربایجان
مدرسه دولتی شاپور بوکان

بتاریخ ۲۸/۴/۱۳۰۹ ماه
مطابق ۱۳۴ شهر
نمره ۹۱۷ ضمیمه

اداره جلیله معارف و صنایع

نمونه ۱۷

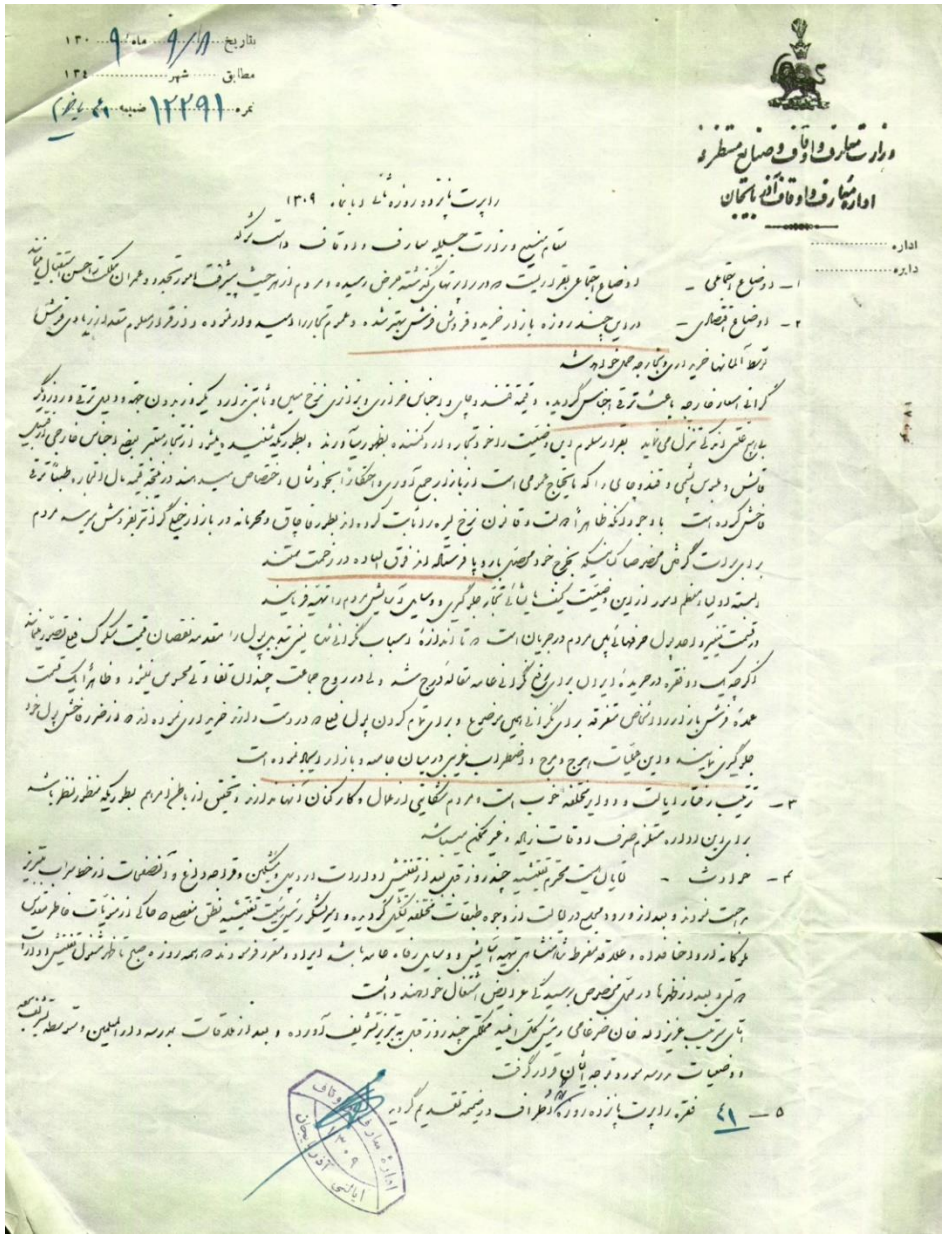
محترماً اوضاع اهالی حوزه را دائماً پریشان و روز اول آبان آتی را بفکر بوضع سال آینده
۱- وقایع عمده مظهور به پیوسته خواهد که یک بحران اقتصادی و وقفه در معاملات و چربان بیت اهالی
اهم صفات از این بیش آمد بهایت دل مشغولی را دارد زیرا سبب عمده آن از یکطرف ترقی اجناس
و تنزل نرخ محصولات فبیع و قیمت مواد آن علاوه بر بیشتر از طرف دیگر تحدیدات فبی المعاملات
بوکان که عبارت از گرفتن عوارض و حقوق گمرکی از تجار و آورده و بحصابات اهالی
و کسب و صنعتگر باشی فرد فرد اهالی هر سال زیاد تر و هر حسی که دارد و بعد خواه کاسب و زارع
عدد یا بار از دواب اصناف در سر نفوس خود دارد یا فروشنده ناچار بهمان نسبت که حقوق گمرکی
اصول تربیت بعض ملکه بطور دلخواه و حسب حال و مقام و بهمان نسبت یک سکه تنزلی
ناچار به فرار و دهات اطراف بطور خرده فروشی فروش میرسانند از زیرا اجناس
شوند و چون یکی بقیه هم اگر وجهی در شهر و قصبات باقی گرفته شده آنها عادات
حرارت چرف اصل حرارت بدیهی و پوشیدنی خیر بهای محل شده که آنهم بعد از طرف حرارت
شده مدعی نمی علاوه بر اینکه صدمه و شکنه فوق العاده اصناف کسبه و اهالی بقاط خصوصاً
حرارت بنیاد باعث آزار و برف فی الحال و بانیه هیچ افکار عمومی نگردد و خصوصاً در این موقع
یک بحران اقتصادی در کار و در عقب مقتضیات وقت و بنا مصالح وقت و از هدی بقطه نظر
اهم قبیل عوارضات بکلی از ادامه بیت
۲- مامورین محل معاذ از حرکت بیت محترم تفتیشیه بهتر از بیش در عملیات خود وقت بلده حاضر را
وارد مدیر مدرسه دولتی شاپور بوکان

وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه
اداره معارف و اوقاف آذربایجان
مدرسه ..... محلی کوچه باغ
دایره .....
بتاریخ ۲/۱۶ ماه ۹ ۱۳۰۰
مطابق ..... شهر ۱۳٤
نمره ۱۳۳ ضمیمه —
۴۲
مقام محترم ریاست کل مدیریت معارف و اوقاف آذربایجان
در پاسخ نمره اول اردیبهشت ماه ۱۳۰۹ اوضاع این ناحیه بعرض میرساند:
۱- تعطیل کارخانجات فرشبافی بجهاتی - شکایت مردم از نبودن کار و بی پولی روز بروز در تزاید است.
۲- ارض سابره باز کم کم وارد و در این ناحیه نیز بزودی علنش هم خیلی کار را بر ارض خواهد رسید کثافت کوچه‌ها و مجاری آبها میشود - مجاری آبها تماماً رو باز و آشیان تره و کثیف پر از گرد و غبار کوچه‌ها از تکلیف و جهات لازمه در مراتب فوق بعرض محترم العصمه از طرف دیگر بشیر بهت بزودی تقدیم ارض میشود ...
مدیر مدرسه
نمونه ۱۷
۹/۲/۱۳۰۹
۱۹۶۷

ساکما:

۲۹۷-۲۷۶۲۹ برگ ۰۲۱۰: گزارش مدیر مدرسه کوچه‌باغ تبریز از تعطیلی کارخانه‌های فرش‌بافی

وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه
اداره معارف و اوقاف آذربایجان

اداره .....
دایره .....

تاریخ ۹/۱۱ ماه ۹ ۱۳۰
مطابق ..... شهر ۱۳۴
نمره ۱۲۲۹۱ ضمیمه ۸۱ پیوست

راپرت پانزده روزه‌ٔ ۱ الی آبان ۱۳۰۹

تقدیم به مجلس وزارت جلیله معارف و اوقاف دامت برکاته

۱ـ اوضاع اجتماعی ـ اوضاع اجتماعی بقدر اهمیت در راپرت‌های گذشته عرض شده و مردم از هر حیث پیشرفت امور تجدد و عمران مملکت را حسن استقبال نموده

۲ـ اوضاع اقتصادی ـ در این چند روزه بازار خرید و فروش رونق بهتر شده و عموم تجار را امیدوار نموده و در قرار اسلام متدرجاً بر رونق افزوده

ترقه آلمانها خریداری نکارده بعلت ترقه اجناس خارجی ارزانی نخ سپین و تابیدن زرد کیفیت و بدون جهت و دیگر ترقه و روز بروز

بازار عقلی را تنزل می‌نماید بقرار مسموع دین فعلیت را خود تکاره دارد و کشنده بطور یقین آورده و بطور یکه شنیده میشود از تجار معتبر بیع اجناس خارجی را تشویق

فاکتور و طرز پیش و قند و چای را که با احتیاج عمومی است در بازار ترجیح آورده و اجناس را بسخاوتمان اختصاص میدهند در مقابله قیمت مال التجاره طبعاً ترقه

فاحش کرده است با وجود یکه ظاهراً حرارت و تنزل نخ لزوم رعایت کرده و از نظر رفاه چاق و محرمانه در بازار رجحان گرفته تر از فروش بر سر مردم

برادر دولت گرانی مخصوص اجناس یکه بتجار خود مختص بوده با فرستاده از فرق نهاده در زحمت هستند

بالنسبه دوران منظم و سیر از این فعلیت کیفیت بازار تجار علاقمند و سایر کاسبان مردم را تهیه فرموده

در قیمت تغییر و اعتبار پول خرفهای بین مردم در جریان است هر تاجر اندازه و اسباب گرانی اش پیش تبدیل پول را متقدمه نقصان قیمت تنکه فی الجمله رعایت

اگر حرکت دو نقره در هر هفته از این برداری نخ گزارش عامه تقاله درج شده و لی در روح جماعت چندان تفاوتی محسوس نمیشود و ظاهراً یک قسمت

عمده فروش بازار در روز اشخاص متفرقه برداری گزارشهای موضوع و برای تمام کردن پول نقد در دست دارند خریداری نموده اند در ضرر فروش پول خود

جلوگیری نمایند و این عملیات هرج و مرج و اضطراب غیر در میان عامه بازار را بیقرار نموده است

۳ـ ترتیب رفتار ولایات و دوایر مختلفه خوب است و مردم شکایتی از رفتار و کارکنان آنها ندارند و تفتیش از باطن مردم بطوریکه منظور نظر باشد

برادر این دوایر مستلزم صرف وقات زیاد و غور کنجکاو میباشد

۴ـ حوادث ـ تا این وقت محترم تفتیشیه چند روز قبل بعد از تفتیش دوایر دارالسلطنه و تفتیش و قرار دادن دفع و تقاضیات از خطاب تبریز

عزیمت نمودند و بعد از ورود مجلس در ولایات از وجوه طبقات مختلفه تکلیف گردیده و بدیگر رئیس هیئت تفتیشیه نطق مفصلی حاکی از تشویقات خاطر مدرک

بکاکنه از روی انصاف نموده و علاقه مخصوص خاطر شان هر تهیه آسایش و تامین رفاه عامه باشد ابراز و مقرر فرمودند همه روزه صبح تا ظهر بتفتیش و ادارات

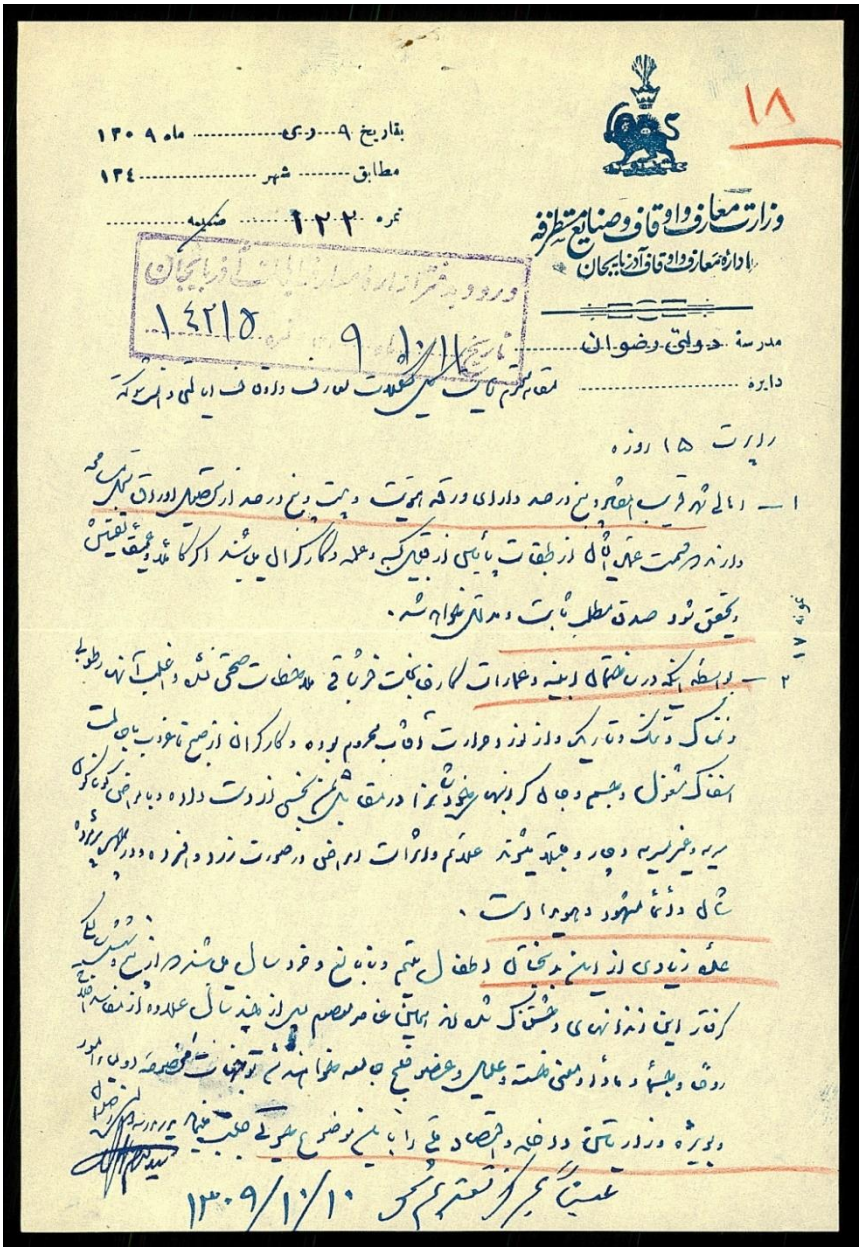
هر آنچه بعد از نظر ها در تحت مرخص برسد که عرایض بآستان خود دهند و باشد

تا برای ترتیب عزیمت به خان خرقانی رئیس کل هیئت مکلف چند روز قبل به تبریز تشریف آورده و بعد از ملاقات بورسه و از اطمینان و اسعه مطلع از کیفیت

و وضعیات مورسه مورد توجه ایشان قرار گرفت

۵ـ ۷۱ فقره راپرت پانزده روزه کارکنان طرف در ضمیمه تقدیم گردید

ساکما: ۲۹۷-۳۷۱۴۱ برگ ۲۱: گزارش اداره معارف و اوقاف آذربایجان شامل اشاره به صادرات فرش به آلمان

وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه
اداره معارف و اوقاف آذربایجان
مدرسه دولتی رضوان
دایره

بتاریخ ۹ ... ه‌ی ... ماه ۹ ۱۳۰
مطابق ... شهر ... ۱۳٤
نمره ۱۲۲۲ ... ضمیمه ...

۱۸

ورود در دفتر اداره معارف آذربایجان
۱٤۲۱۵
تاریخ ۱۳۰۹/۱۰/۱۱

مقام محترم ریاست محترم معارف اداره ... ملی دام بقاه

راپرت ۱۵ روزه

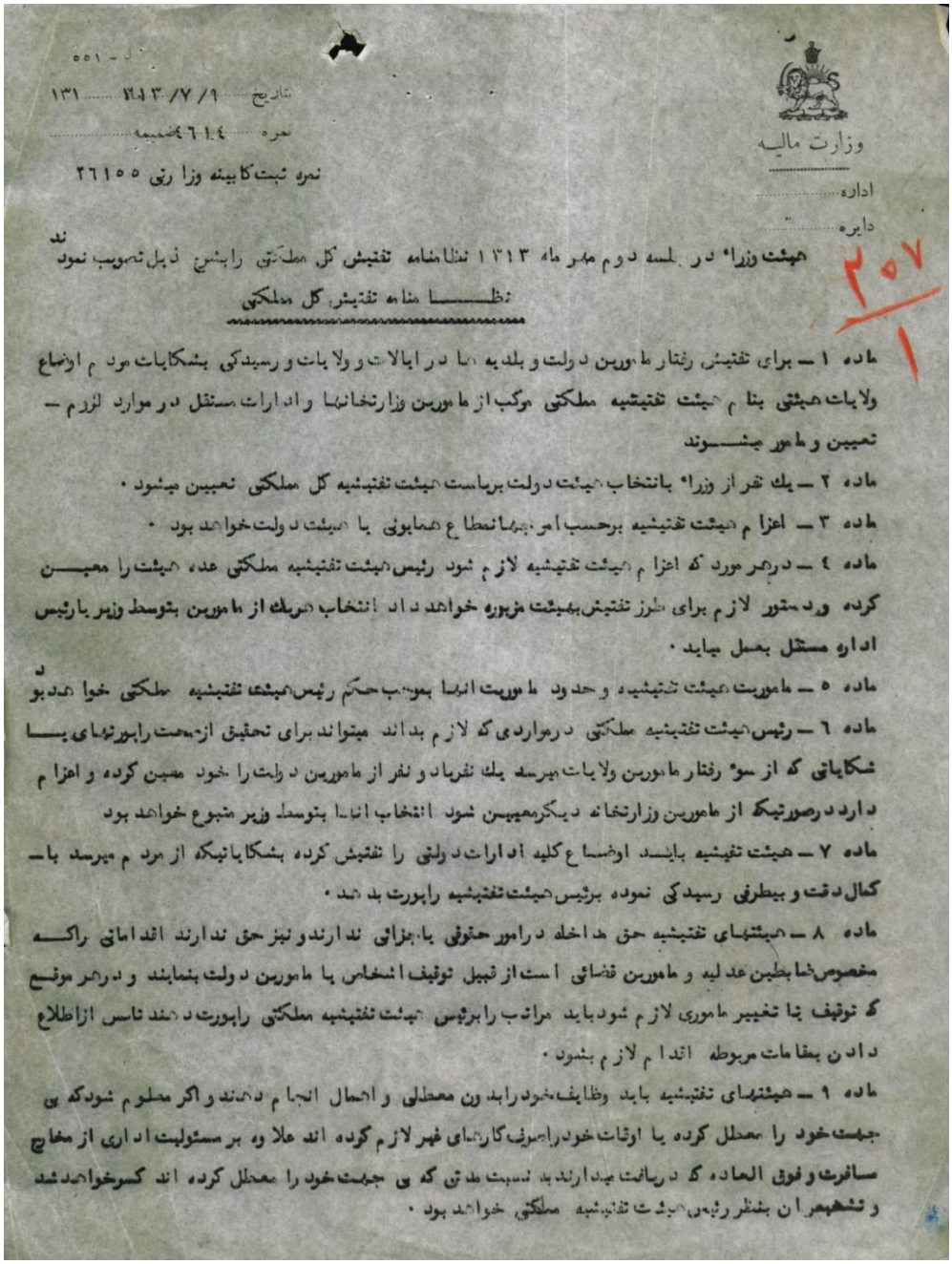
۱ — اهالی نهر قریب بهصد و پنج درصد دارای ورقه هویت و پنج درصد از تصدیق اوراق تهی محله دارند در صحت عمل ۵ ماه از طبقات پائین از قبیل کسبه و عمله و کارگران می‌شنید اگر کاملاً دقیق بتفتیش بگیرند صدق مطلب ثابت و معلوم خواهد شد.

۲ — بواسطه اینکه در زمستان ابنیه و عمارات کارخانجات فرسوده ملاحظات صحی نشده و غالباً نهر مطلب دنبک و تاریک و از نور و حرارت آفتاب محروم بوده و کارگران از صبح تا غروب با حالت اشتغال مشغول و بهمین جهات کارخانه‌جات خود را در محل پائین تر از سطح زمین دایر کرده‌اند که زمستان سرد و غیرقابل سکونت و محل میشود عدم دالان اراضی در صورت زرد و افسرده و در ماههای ۵ ماه دوره شیوع امراض مشهود و هویدا است.

عده زیادی از این بدبختان اطفال یتیم و نابالغ و خردسال می‌شنیدم این بیچاره‌ها که از این زندانهای وحشتناک شده‌اند بهمان عوارض مصمم پس از چند سال علاوه از مفاسد اخلاق روحی و جسمی و مادی دچار مختلفه و علل و عوارض شایع جامعه خواهند شد توجهات مخصوصه دولت امور بویژه وزارت جلیله را بایستی موضوع مطالعه قرار دهد.

۱۳۰۹/۱/۱۰

عضو هیئت محترم

وزارت مالیه
اداره
دایره

تاریخ ۱۳۱ ۱۳۱۳/۷/۹
نمره ۴۶۱۴ ضمیمه
نمره ثبت کابینه وزارتی ۲۶۱۰۵

۲۵۷/۱

هیئت وزراء در جلسه دوم مهر ماه ۱۳۱۳ نظامنامه تفتیش کل مملکتی را بشرح ذیل تصویب نمودند

نظامنامه تفتیش کل مملکتی

ماده ۱ ــ برای تفتیش رفتار مامورین دولت و بلدیه‌ها در ایالات و ولایات و رسیدگی بشکایات مردم اوضاع ولایات هیئتی بنام هیئت تفتیشیه مملکتی مرکب از مامورین وزارتخانه‌ها و ادارات مستقل در موارد لزوم تعیین و مامور میشوند

ماده ۲ ــ یک نفر از وزراء بانتخاب هیئت دولت بریاست هیئت تفتیشیه کل مملکتی تعیین میشود.

ماده ۳ ــ اعزام هیئت تفتیشیه برحسب امر جهانمطاع همایونی یا هیئت دولت خواهد بود.

ماده ٤ ــ درهر مورد که اعزام هیئت تفتیشیه لازم شود رئیس هیئت تفتیشیه مملکتی عده هیئت را معین کرده ودستور لازم برای طرز تفتیش بهیئت مزبوره خواهد داد انتخاب هریک از مامورین بتوسط وزیر یا رئیس اداره مستقل بعمل میاید.

ماده ۵ ــ ماموریت هیئت تفتیشیه وحدود ماموریت آنها بموجب حکم رئیس هیئت تفتیشیه مملکتی خواهد بود

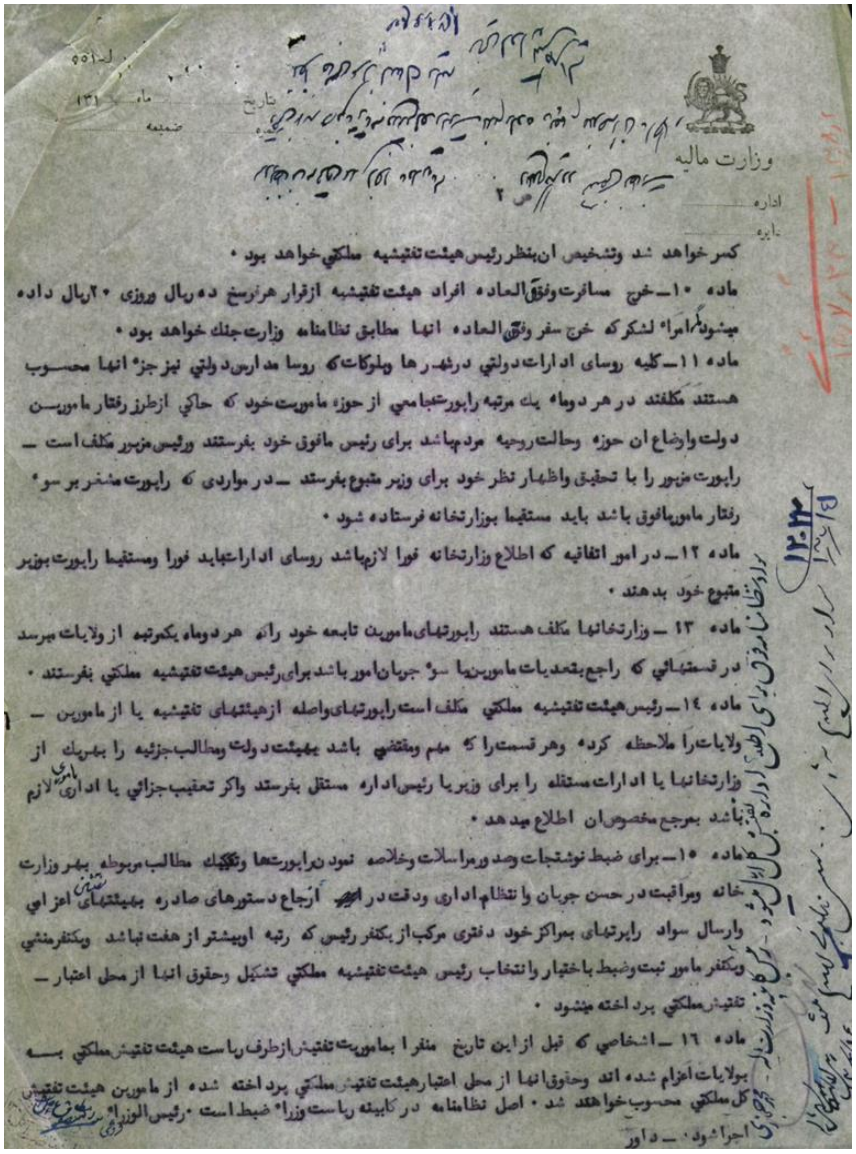
ماده ٦ ــ رئیس هیئت تفتیشیه مملکتی درمواردی که لازم بداند میتواند برای تحقیق از صحت راپورتهای یا شکایاتی که از سوء رفتار مامورین ولایات میرسد یک نفر از مامورین دولت را بخود معین کرده و اعزام دارد درصورتیکه از مامورین وزارتخانه دیگر معین شود انتخاب آنها بتوسط وزیر متبوع خواهد بود

ماده ۷ ــ هیئت تفتیشیه بایستی اوضاع کلیه ادارات دولتی را تفتیش کرده بشکایاتیکه از مردم میرسد با کمال دقت و بیطرفی رسیدگی نموده برئیس هیئت تفتیشیه راپورت بدهند.

ماده ۸ ــ هیئتهای تفتیشیه حق مداخله درامور حتوقی یا جزائی ندارند و نیز حق ندارند اقداماتی راکه مخصوص ضابطین عدلیه و مامورین قضائی است از قبیل توقیف اشخاص یا مامورین دولت بنمایند و درهر موقع که توقیف یا تغییر ماموری لازم شود باید مراتب را برئیس هیئت تفتیشیه مملکتی راپورت دهند تا پس از اطلاع دادن بمقامات مربوطه اقدام لازم بشود.

ماده ۹ ــ هیئتهای تفتیشیه باید وظایف خود را بدون معطلی و باحسن انجام دهند و اگر معلوم شود که یکی از هیئت خود را معطل کرده یا اوقات خود را صرف کارهای غیر لازم کرده اند علاوه بر مسئولیت اداری از مخارج مسافرت و فوق العاده که دریافت میدارند بنسبت مدتی که از هیئت خود را معطل کرده اند کسور خواهد شد و تشخیص آن بنظر رئیس هیئت تفتیشیه مملکتی خواهد بود.

ساکما: ۲۴۰-۱۰۳۶۸: برگ ۹: نظام‌نامه هیئت تفتیشیه مملکتی

وزارت مالیه

اداره

کسر خواهد شد وتشخیص آن بنظر رئیس هیئت تفتیشیه ملکتی خواهد بود .

ماده ۱۰ــ خرج مسافرت وفوق‌العاده افراد هیئت تفتیشیه ازقرار هرفرسخ ده ریال وروزی ۲۰ ریال داده میشود مگر امراء لشکر که خرج سفر وفوق‌العاده آنها مطابق نظامنامه وزارت جنگ خواهد بود .

ماده ۱۱ــ کلیه روسای ادارات دولتی درشهرها وملوکات که روسا مدارس دولتی نیز جزء آنها محسوب هستند مکلفند در هر دوماه یک مرتبه راپورتجامعی از حوزه ماموریت خود که حاکی ازطرز رفتار مامورین دولت واوضاع آن حوزه وحالت روحیه مردم باشد برای رئیس مافوق خود بفرستند ورئیس مزبور مکلف است ــ راپورت مزبور را با تحقیق واظهار نظر خود برای وزیر متبوع بفرستد ــ در مواردی که راپورت منتهی بر سوء رفتار مامورمافوق باشد باید مستقیما بوزارتخانه فرستاده شود .

ماده ۱۲ــ در امور اتفاقیه که اطلاع وزارتخانه فورا لازم باشد روسای ادارات باید فورا ومستقیما راپورت بوزیر متبوع خود بدهند .

ماده ۱۳ ــ وزارتخانها مکلف هستند راپورتهای مامورین تابعه خود را که هر دوماه یکمرتبه از ولایات میرسد در قسمتهائی که راجع بتعدیات مامورین یا سوء جریان امور باشد برای رئیس هیئت تفتیشیه ملکتی بفرستند .

ماده ۱٤ــ رئیس هیئت تفتیشیه ملکتی مکلف است راپورتهای واصله ازهیئتهای تفتیشیه یا از مامورین ــ ولایات را ملاحظه کرده وهر قسمت را که مهم ومقتضی باشد بهیئت دولت ومطالب جزئیه را بهریک از وزارتخانها یا ادارات مستقله را برای وزیر یا رئیس اداره مستقل بفرستد واگر تعقیب جزائی یا اداری لازم باشد بمرجع مخصوص آن اطلاع میدهد .

ماده ۱۵ــ برای ضبط نوشتجات وصدور مراسلات وخلاصه نمودن راپورتها وتفکیک مطالب مربوطه بهر وزارت خانه ومراقبت در حسن جریان و انتظام اداری ودقت در اجراء وارجاع دستورهای صادره بهیئتهای تفتیشی اعزامی وارسال سواد راپرتهای بمراکز خود دفتری مرکب از یکنفر رئیس که رتبه او بیشتر از هفت نباشد ویکنفرمنشی ویکنفر مامور ثبت وضبط باختیار وانتخاب رئیس هیئت تفتیشیه ملکتی تشکیل وحقوق آنها از محل اعتبار ــ تفتیش ملکتی پرداخته میشود .

ماده ۱٦ ــ اشخاصی که قبل ازاین تاریخ منفرا بماموریت تفتیش ازطرف ریاست هیئت تفتیش ملکتی به ولایات اعزام شده اند وحقوق آنها از محل اعتبار هیئت تفتیش ملکتی پرداخته شده از مامورین هیئت تفتیش کل ملکتی محسوب خواهند شد . اصل نظامنامه در کابینه ریاست وزراء ضبط است . رئیس الوزراء

اجرا شود . ــ داور

ساکما: ۱۰۳۶۸-۲۴۰: برگ ۱۰: نظام‌نامه هیئت تفتیشیه مملکتی